

J. P. Filedt Kok

Een *Biblia pauperum* met houtsneden van Jacob Cornelisz. en Lucas van Leyden gereconstrueerd

Het beeld dat men zich van de vroege Nederlandse houtsneden kan vormen, is nogal fragmentarisch. Hoewel het aannemelijk is dat deze houtsneden in grote oplagen werden uitgegeven, is het merendeel ervan uiterst zeldzaam: van vele prenten is slechts een enkel exemplaar, soms alleen nog fragmentarisch bewaard en in andere gevallen zijn de bewaarde afdrucken veel later – in de zeventiende of achttiende eeuw – gemaakt van versleten houtblokken. Afdrucken werden naar alle waarschijnlijkheid merendeels letterlijk verbruikt: opgeplakt en opgehangen. Dit geldt speciaal voor de grootformaat-houtsneden, die – opgebouwd uit afdrucken van aaneensluitende houtblokken – op doek of op paneel werden geplakt of rechtstreeks op de muur bevestigd. In die vorm is niets daarvan bewaard gebleven, en men kan slechts met behulp van schaarse fragmenten een poging doen de oorspronkelijke samenhang te reconstrueren. In het Rijksprentenkabinet bevinden zich negen fragmenten van een reeks bijbelse voorstellingen, met houtsneden van Jacob Cornelisz. van Oostsanen en van Lucas van Leyden (afb. 1). Al eerder was opgemerkt dat ze deel moeten hebben uitgemaakt van een zogenaamde *Biblia pauperum* – armenbijbel – een reeks bijbelvoorstellingen – in de vijftiende eeuw als blokboek uitgegeven – waarvan in het verleden ten onrechte werd aangenomen dat hij diende om het

bijbelverhaal voor het ongeletterde publiek aanschouwelijk te maken. In de z.g. *Biblia pauperum* – waarover later meer – worden de nieuwtestamentische voorstellingen geflankeerd door twee oudtestamentische scènes, die daarvoor een prefiguratie vormen, en zijn uitspraken van de profeten opgenomen, die vooruit wijzen op de afgebeelde nieuwtestamentische gebeurtenissen. De Amsterdamse fragmenten zijn op analoge wijze opgebouwd als de pagina's in de vijftiende-eeuwse blokboekuitgave van de *Biblia pauperum* (zie afb. 9); in elk fragment flankeren twee oudtestamentische voorstellingen een nieuwtestamentische scène, met bijbelcitatoren in het Frans, gevat in een architectonisch lijstwerk met vier ten halven lijve afgebeelde profeten (afb. 1). Een aantal andere fragmenten met losse oudtestamentische voorstellingen – sinds lange tijd toegeschreven aan Lucas van Leyden – bevindt zich eveneens in Amsterdam¹, terwijl andere bladen uit dezelfde reeks onder meer in London zijn.² Onlangs bleek dat een groep van 46 fragmenten van dezelfde *Biblia pauperum* met oudtestamentische voorstellingen, met onderschriften in het Nederlands, zich in Brunswijk bevindt (afb. 2).³ Daardoor werd het mogelijk deze *Biblia pauperum* te reconstrueren: hij bestond uit twaalf bladen, van ca. 38 × 27 cm – met twee reeksen van drie voorstellingen – elk gevat in een architectonisch lijstwerk – boven

ro.iii. Le seigneur l'apant a hupien fl. .oo
 feu du milieu du buisson. Et vcoit que
 doit et nestoit point buse.

Luc.ii. O. aduint que quant ils estoient la/es
 tous furent acopie pour enfance/et enfita ve
 Ela.ii. Le petit enfant nous est ne/et le fil nous
 est donne. Mich.v. Et top bertheie nome. Et
 teata/ru co petite entre les milures de luda:ve

saime. xvi. Il trouua la berge de Mars en
 la maison de Isu/qui auoit grene/et adint
 les bastons creuz/les fleurs estoient hoi/
 tesz hors ve.

Ev. xxi.iii. Apres ha/acthet se enclina
 sup abaisant en la terre et adorabilt Seig
 neur le sap trouue grace en ta p/actene p/ue.

Luc. xxi. Pere si tu veult/transporte ce calice de
 moy/contreffois ma volente ne soit pas faicte/
 mais la tiere. Mal. lxxviii. Non ame/est r/ple
 de maul/et jna vie est aporche de/ist.

hictre. vii. O cop si lay trouue grace en tes
 peul/et fil te plact/done moy moame ac.

Afb. 1a en b. Jacob Cornelisz. en Lucas van Leyden, twee van de negen in Amsterdam bewaarde fragmenten van de *Biblia pauperum* met Franse tekst: a. blad B-boven (zie ook afb. 18), 'De geboorte', met 'Mozes en het brandende braambos', en 'De staf van Aäron', b. blad E-onder (zie ook afb. 21), 'Christus op de Olijfberg' met 'Mozes ontvangt de Tafelen der wet' en 'Esther voor Ahasverus' Beide, houtsnede met tekst in boekdruk, ca. 18 × 26,5 cm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 2a-c. Lucas van Leyden en Jacob Cornelisz., drie van de 46 in Brunswijk bewaarde fragmenten van de *Biblia pauperum* met Nederlandse tekst, a. blad K-onder links (afb. 26), 'Enoch wordt in de hemel opgenomen' (onbeschreven), b. blad G-onder rechts (afb. 21), 'Aanbidding van de koperen slang' (St. 29 r), met letter F (signatuur van blad), c. blad M-onder rechts (afb. 28), 'David veroordeelt de Amalekiet': met adres van de uitgever Doen Pietersz. Allen, houtsnede, ca. 15 × 8,5 cm, met los geknipte tekst in boekdruk. Herzog Anton Ulrich Museum, Brunswijk.

elkaar (afb. 3, 17-28). Met twee nieuwtestamentische voorstellingen, elk geflankeerd door twee oudtestamentische scènes per blad zijn er dus in het totaal 24 nieuwtestamentische (uit de z.g. *Kleine Passie* van Jacob Cornelisz.) en 48 oudtestamentische voorstellingen (de ene helft daarvan door Jacob Cornelisz. en de andere helft door Lucas van Leyden). In hun oorspronkelijke samenhang naast elkaar opgehangen als een strook van ruim 3 meter of misschien als twee reeksen van zes bladen onder elkaar – elk ruim 1,5 meter lang –, moet het een indrukwekkend geheel hebben gevormd (afb. 3). Er zijn meer van dergelijke reeksen met houtsneden van Jacob Cornelisz. en Lucas van Leyden bekend (zie afb. 6, 7, 9, 13). Van de omvang en het effect van dergelijke reuzenhoutsneden kan men zich thans, doordat de schaarse bewaarde

fragmenten of onderdelen ervan meestal los van elkaar worden bewaard, en zelden als geheel getoond worden, nauwelijks meer een voorstelling maken. Toch vormen zij een essentieel onderdeel van de zestiende-eeuwse prentkunst. In het onderhavige geval is de reeks van twaalf bladen gebruikt om de belangrijkste gebeurtenissen uit het nieuwe testament – waarbij de nadruk op de *Passie van Christus* valt – weer te geven met de typologisch samenhangende scènes uit het Oude Testament. De belangstelling voor zulke, in wezen nog middeleeuwse, typologische verbanden lijkt in de loop van de zestiende eeuw door de invloed van renaissance en reformatie op de achtergrond te raken. Men kan zich afvragen of dat ook een reden kan zijn voor het bijna geheel teloor gaan van de oorspronkelijke reeks, waarvan, gezien de bewaarde fragmenten,

Afb. 3. Jacob Cornelisz. en Lucas van Leyden, fotografische reconstructie van de twaalf bladen van de *Biblia pauperum* (zie afb. 17–28), uitgegeven ca. 1530 door Doen Pietersz. te Amsterdam, ca. 38 × 340 cm.

drie verschillende uitgaven met respectievelijk Nederlandse, Franse en Latijnse teksten moeten zijn verschenen.

Reuzenhoutsneden

Vanaf het begin van de zestiende eeuw heeft het vervaardigen van grafiek van groot, soms monumentaal, formaat een grote bloei gekend.

Voor het afbeelden van panorama's, stadsgezichten, triomftochten en dergelijke was het langgerekte friesvormige formaat bij uitstek geschikt. Een vroeg voorbeeld daarvan in houtsnede zijn de zeven stadspanorama's in Bernard von Breydenbach's *Peregrinationes in Terram*

Sanctam uit 1486, waarvan het langste, *Gezicht op Venetië*, van vier houtblokken gedrukt, een lengte van 162 cm heeft; deze maakten evenwel in ineengevouwen toestand (zigzag gevouwen of wel 'leporello') deel uit van een boek, waarin ze meegebonden waren.⁴ Het grote perspectiefplan van Venetië, dat Jacopo de Barbari in 1500 publiceerde, beslaat een oppervlak van 139 × 282 cm, en een *Triomftocht van Caesar*, van de houtsnijder Jacob van Straatsburg uit 1503 is 4,5 meter lang (bij een hoogte van 28,5 cm). Hoewel ook deze *Triomftocht* aan elkaar geplakt in een boekband zou kunnen worden gevouwen, mag men aannemen dat zulke houtsneden

bedoeld waren om opgeplakt en opgehangen te worden. Zowel in Italië als in het noorden werd een aanzienlijk aantal van dergelijke reuzenhoutsneden, vaak in de vorm van een fries maar ook als in de hoogte opgebouwde composities, vervaardigd en uitgegeven.⁵ Wat omvang en ingewikkeldheid betreft zijn de grote houtsnede-projecten van keizer Maximiliaan I nooit overtroffen: de *Triumphpoort* – die Dürer voor hem ontwierp en die tussen 1512 en 1517, met medewerking van Springinklee, Traut en Altdorfer, is uitgevoerd – is opgebouwd uit afdrukken van 192 blokken en meet ca. 350 × 305 cm, terwijl de – bij de dood van Maximiliaan I in 1519 onvoltooid gebleven –

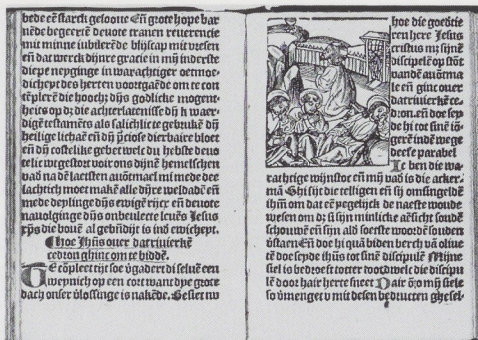
Triomfocht van Keizer Maximiliaan die bestaat uit 137 bladen en waaraan onder meer Dürer, Burgkmair en Altdorfer meewerkten, een lengte van 54 meter heeft.⁶ Zulke projecten hadden een tamelijk megalomaan en zeer exclusief karakter. Voor een veel breder publiek moeten de uit vele bladen samengestelde friezen met soldaten, ruiters, rijkgeklede paren, boeren en dergelijke van Beham, Breu, Schön, Schaufelein en anderen zijn geweest, die vaak een lengte van 3 tot 4 meter bereikten.⁷ In Italië was Titiaan de belangrijkste ontwerper van reuzenhoutsneden. Zijn *Ondergang van het leger van de Pharao in de Rode Zee* (ca. 1516), gedrukt van 12 houtblokken, is 122 × 221 cm groot.⁸ Veel van zulke prenten zijn uitsluitend bekend uit latere afdrukken van beschadigde, vaak door houtworm aangevreten, houtblokken, terwijl afdrukken uit de tijd zelf uiterst zeldzaam en vaak uniek zijn.

Dit geldt ook voor de Nederlandse bijdrage aan het fenomeen reuzenhoutsneden: van de twee ruitersstoeten van Lucas van Leyden, *De negen helden* en *De twaalf koningen van Israël* (B. 14 en 15) zijn slechts late afdrukken van beschadigde houtblokken bekend⁹ en van de houtsneden van Jacob Cornelisz., waarvan een aantal in grotere architectonische kaders is gevat, is weinig, vaak nog in fragmentarische vorm bewaard. Dit geldt ook voor de productie van Cornelis Anthonisz. als ontwerper en voor Jan Ewoutsz. als houtsnijder en uitgever, die tussen ca. 1540 en 1550 op dit gebied werkzaam waren.¹⁰ Dit artikel concentreert zich op de productie van houtsneden in Amsterdam tussen ca. 1515 en 1530, waarbij Jacob Cornelisz. als ontwerper en Doen Pietersz. als uitgever een belangrijke rol spelen.

Doen Pietersz. als uitgever van reuzenprenten

Doen Pietersz. kreeg 23 december 1516 van de Geheime raad het keizerlijk privilege om in Amsterdam te drukken; zijn vroegst te dateren uitgave stamt uit 1517 en het laatst gedateerd is een boekje uit 1532. Het is niet duidelijk of hij toen uit Amsterdam is vertrokken; in 1536 bevond hij zich te Mechten. Kort daarna moet hij zijn overleden.¹¹

Afb. 4. Dubbele pagina uit het 'Leven ende lyden o. heren Ihesu Christi' (N.K. 1361), octavo, met anonieme houtsneden, uitgegeven door Doen Pietersz., Amsterdam, 14 april 1522. Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage.

Onder de uitgaven van Doen Pietersz.¹² is het aantal boeken tamelijk beperkt en meest in het kleine, octavo-formaat uitgevoerd; het betreft vooral tamelijk eenvoudig uitgevoerde, devotionele uitgaven (afb. 4). Vrijwel tegelijkertijd verschenen uitgaven van Erasmus (1523) en van Alardus (1523) de *Passio domini nostri* in het Latijn met fraaie houtsneden van Jacob Cornelisz. (afb. 5). Eveneens in 1523 verscheen van de hand van Alardus *Ritus Edendi* gericht tegen Luther en de leer van de hervormers.¹³ Een omvangrijke onderneming moet de uitgave van de Bijbel in het Nederlands zijn geweest, eveneens in octavo-formaat in een klein letterkorps gezet en met een beperkt aantal houtsneden geïllustreerd; eerst verscheen het Evangelie van Mattheus (1522, deels op de vertaling van Luther gebaseerd), een boek dat kort daarop verboden werd, vervolgens het Nieuwe Testament (gebaseerd op de Luther-vertaling, 1523–26) en tenslotte het Oude Testament (1527). Daarnaast gaf Doen Pietersz. praktische muntboekjes zoals het *Nieuw evakuacie boeckken* uit, dat jaarlijks uitkwam. Het accent in zijn fonds ligt echter op prentwerken, die in tegenstelling tot zijn boekuitgaven wel in groot formaat zijn uitgevoerd, als aaneensluitende reeksen houtsneden met teksten. Het vroegst gedateerd is de serie van negen bladen met de *Graven en gravinnen van Holland* uit 1518 van Jacob Cornelisz., die een aaneensluitende reeks vormen, waarvan afdrucken met resp. Franse en Latijnse teksten bekend zijn.¹⁴ De meest omvangrijke houtsnede die hij uitgaf is de gecompliceerde

Afb. 5. Dubbele pagina uit 'Passio domini nostri' (N.K. 56), octavo, met houtsneden van Jacob Cornelisz., uitgegeven door Doen Pietersz., Amsterdam, 2 april 1523. Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage.

moraliserende prent *Het schip van Sint Reijnuut*, die is gedrukt van 8 blokken en ca. 76,5 × 106,5 cm meet. De toeschrijving van het blad, dat vroeger op naam van Lucas van Leyden stond, vormt een nog onopgelost probleem, maar het is aannemelijk dat de prent tussen 1525 en 1530 is ontstaan (afb. 15).¹⁵ Van deze prent zijn twee exemplaren bewaard: resp. met een Franse en een Nederlandse tekst. Van de prentuitgaven van Doen Pietersz. zijn vaak meerdere edities bekend, met onderschriften in verschillende talen, respectievelijk in het Nederlands, het Frans en het Latijn; dit wijst er op dat Doen Pietersz. voor een internationale markt werkte. Van de serie kleine *Vrouwenlisten* van Lucas van Leyden is, naast de oorspronkelijke ongelijste druk, een tweede uitgave bekend, waarbij de zes prenten in een omlijsting zijn geplaatst met moraliserende onderschriften, respectievelijk in het Nederlands en het Latijn; de als een fries samengevoegde bladen vormen, dankzij de rijke architectonische omlijsting, een fraai geheel (afb. 6). Hoewel zijn adres ontbreekt, is het aannemelijk dat Doen Pietersz. voor deze uitgave verantwoordelijk was: niet alleen vanwege het gebruikte lettertype, dat men in de andere uitgaven van Doen Pietersz. terugvindt maar ook op grond van het soort uitgave.¹⁶ Het combineren van houtsneden in omlijstingen, die gezamenlijk een architecturale structuur vormen met verklarende of moraliserende onderschriften lijkt een specialiteit van Doen Pietersz. te zijn geweest.

Afb. 6. Lucas van Leyden, fotografische reconstructie van een reeks van zes bladen met 'Vrouwenlijsten' in omlijstingen, ca. 1525-30.

Jacob Cornelisz. moet hem daarin zijn voorgegaan. Tot zijn vroegste houtsneden behoort de, 1507 gedateerde, reeks *Het Marialeven*, oorspronkelijk bestaande uit zeven bladen (ieder ca. 37,8 × 27,8 cm.) met elk vier voorstellingen (op het laatste blad drie) uit het leven van Maria, gevat in een gotisch lijstwerk.¹⁷ Hoewel deze reeks ook fragmentarisch bewaard is – van zes bladen zijn complete afdrucken bewaard –, is het duidelijk dat hij als fries bedoeld is: de bovenste kleinere en ronde scènes vormen een aaneensluitende reeks uit de jeugd van Maria en van Christus, terwijl de onderste (aan de bovenzijde halfronde) scènes het leven van Christus en de dood van Maria afbeelden (afb. 7). Gezamenlijk vormen de zeven bladen een compositie van 37,8 bij 195 cm, waarbij de 27 voorstellingen in een architectonisch lijstwerk zijn opgenomen, als in een geschilderd veelluik.

Dit type reuzenhoutsnede – een fries met bijbelse voorstellingen in twee horizontaal te lezen lagen binnen een ornamentaal architectonisch kader – werd tussen ca. 1520 en 1530 herhaaldelijk in de uitgaven van Doen Pietersz. toegepast, waarbij vrijwel steeds van houtsneden van Jacob Cornelisz gebruik werd gemaakt. Anders dan bij *Het leven van Maria*, waar de gehele voorstelling, vier scènes in gotisch lijstwerk, uit één houtblok was gesneden, zijn bij de uitgaven van Doen Pietersz. verschillende losse houtblokken in een vaste omlijsting geplaatst. Net als bij het samenstellen van een geïllustreerd boek putte de drukker/uitgever daarbij ten dele uit zijn voorraad houtsneden: houtblokken met voorstellingen, met ornamentale randen en

dergelijke. Ook voor boekillustraties werd veelvuldig gebruik gemaakt van oudere houtsneden. Voor de devotionele prentreeksen die Doen Pietersz. uitgaf, is inventief gebruik gemaakt van uit eerdere uitgaven bekende houtsneden in combinatie met nieuwe, voor de gelegenheid ontworpen, houtsneden en omlijstingen. De ornamentale lijsten vormen in enkele prentreeksen het kader voor typologische verbanden tussen de verschillende voorstellingen.

Typologische reeksen

Het vroegste compleet bewaarde voorbeeld van een dergelijke typologische reeks is de derde editie van de *Ronde Passie* van Jacob Cornelisz. De eerste uitgave van deze reeks, waarvan de twaalf voorstellingen dateringen dragen tussen 1511 en 1514, heeft een eenvoudige smalle losse bordure met putti met de passiewerktuigen en het wapen van Amsterdam. De tweede uitgave heeft een veel rijkere rechthoekige omlijsting met groteske draken en dolfijnen in de hoeken en een vrij uitvoerig Latijns onderschrift in boekdruk. Deze omlijsting, waarvan twee alternerend gebruikte varianten bestaan (afb. 8), draagt de datering 1517 en op het eerste blad de vermelding *Cum gratia et privilegio Car. Catho. His. Reg.*. Inderdaad bezat Doen Pietersz., die uitgever van deze uitgave moet zijn geweest, in 1517 het keizerlijke privilege. Men kan vermoeden, dat de befaamde humanist Alardus van Amsterdam de uitvoerige Latijnse onderschriften schreef.¹⁸ Aanzienlijk gecompliceerder is de derde uitgave, die omstreeks 1520 eveneens door Doen Pietersz. moet zijn uitgegeven. Daarbij

Afb. 7. Jacob Cornelisz., twee bladen uit een reeks van zeven bladen met 'Het leven van de Hl. Maagd', 1507, houtsneden, ieder ca. 37,8 × 27,8 cm. British Museum, Londen.

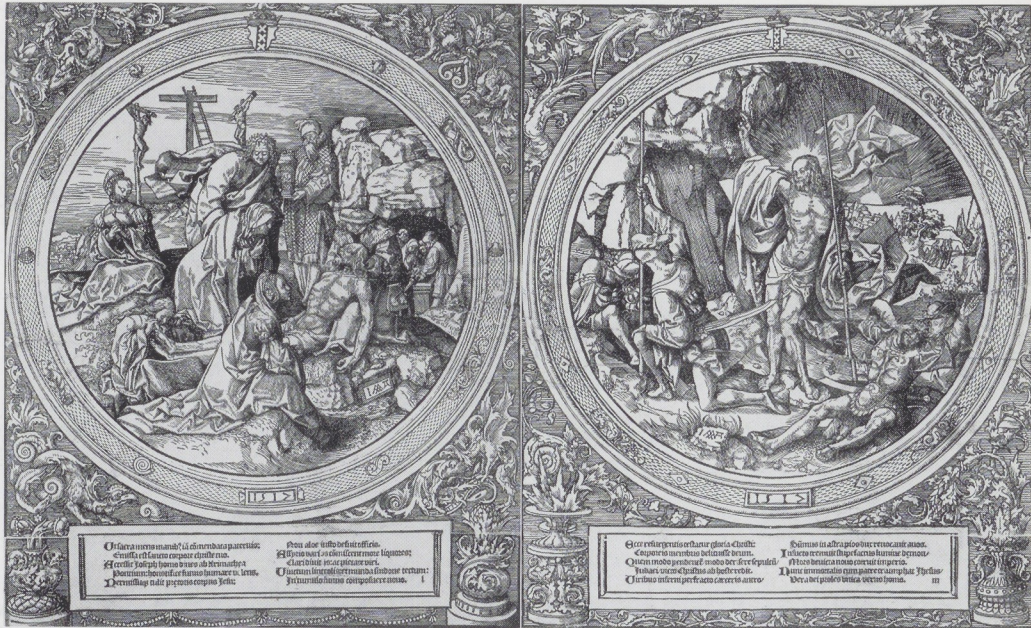

zijn in het lijstwerk onder de ronde passievoorstelling drie kleinere voorstellingen geplaatst: twee oudtestamentische voorstellingen die prefiguraties van de afgebeelde Passie-scène vormen en daartussen een klein vignet met twee profeten (afb. 10). Zowel wat de opbouw als wat de typologische verbanden tussen de voorstellingen betreft zijn deze bladen gemoderniseerde versies van de vijftiende-eeuwse Nederlandse blokboekbladzijden van de *Biblia pauperum* (afb. 9). In deze *Biblia pauperum* werden de belangrijkste taferelen uit het Nieuwe Testament telkens op één blad in verband gebracht met twee prefiguraties uit het Oude Testament; onder en boven de bijbelvoorstellingen, zijn de daarop betrekking hebbende uitspraken van de profeten in het Latijn afgedrukt. De profeten zelf zijn in, als open vensters voorgestelde, architecturale compartimenten afgebeeld. De vroegste versies van zulke beeldbijbels zijn verluchte handschriften, die tegen het eind van de dertiende eeuw in Zuid-Duitsland

zijn ontstaan, maar de *Biblia pauperum* vond in de vijftiende eeuw vooral zijn verspreiding als blokboek. Zowel de tekst als de afbeeldingen werden in één houtblok gesneden. Meer dan twaalf verschillende blokboekuitgaven van de *Biblia pauperum*, waarvan de vroegste Duitse uitgave ca. 1440–60 gedateerd wordt en de Nederlandse uitgave meestal ca. 1470–80; over het algemeen bevat de uitgave veertig bladen met even zoveel typologische combinaties. Vaak zijn de afgebeelde prefiguraties tamelijk eenduidig: voor het *Verraad van Judas* twee voorbeelden van verraad uit het Oude Testament, *Joab doodt Abner* (2 Sam. 3: 26–27) en *Tryphon verraadt Jonathan* (1 Macc. 19: 39–49). Soms ligt het gecompliceerder. Aan weerszijden van de *Verkondiging*, bijvoorbeeld, zijn twee oudtestamentische profetieën afgebeeld: *Eva en de slang* (Gen. 3: 14), getuigt van het ongelof aan Gods woord dat leidde tot de Zondeval waarvan de gevolgen met de geboorte van Christus teniet worden gedaan en bij *Het vlies van Gideon* (Richteren 6:

Afb. 8. Jacob Cornelisz., twee bladen uit reeks van twaalf bladen met de 'Ronde Passie', de tweede uitgave uit 1517 door Doen Pietersz., Amsterdam. Ieder blad, ca. 34,3 × 28 cm., met houtsnede en Latijnse tekst in boekdruk, in omlijsting. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

36–38), kondigt God Gideons overwinning aan door het vlies met dauw te bevochtigen, terwijl de aarde droog blijft, waarmee het tevens een prefiguratie is van het maagdelijk moederschap van Maria.¹⁹

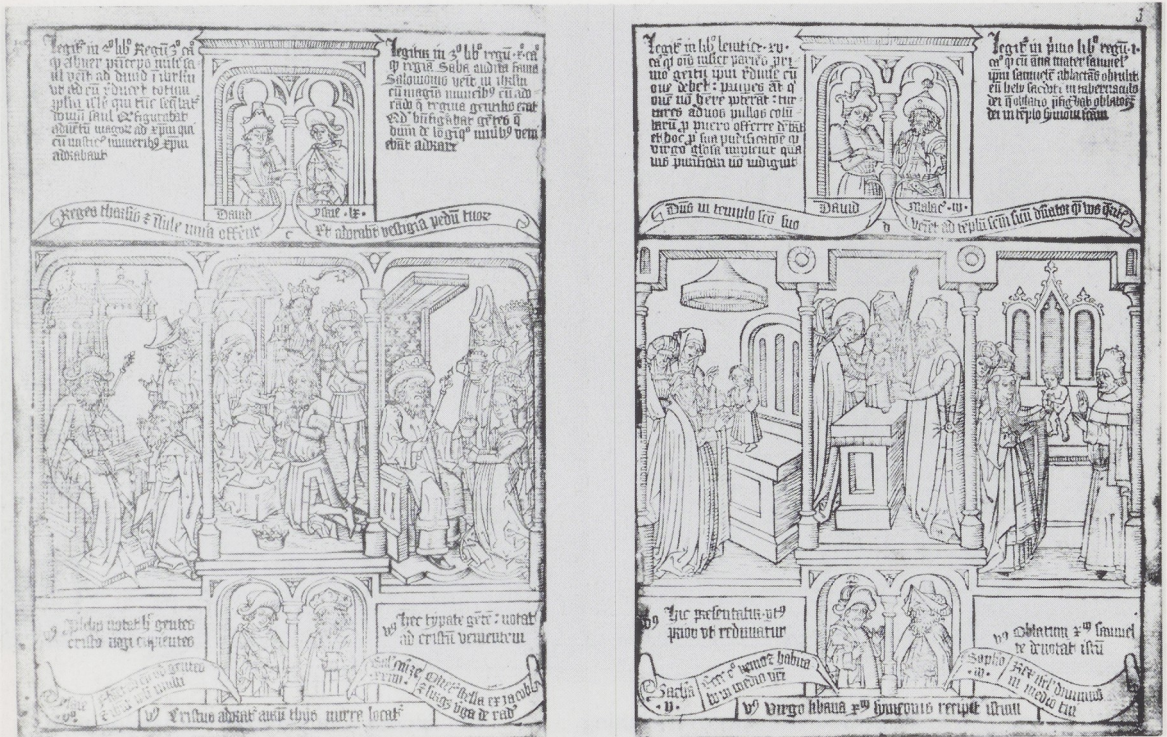
De *Biblia pauperum* vormt in de blokboekuitgaven een gestandaardiseerde reeks van typologische combinaties, maar in de middeleeuwse theologische literatuur zijn zulke combinaties voor een groot aantal nieuwtestamentische gebeurtenissen in de nodige variaties te vinden.

Van de twaalf passiescènes in de *Ronde Passie* ontbreken vijf in de gewone vijftiende-eeuwse blokboekuitgave van de *Biblia Pauperum* met veertig bladen: *Christus op de Olijfberg*, *De wegvoering van Christus*, *De bespottig van Christus*, *De Geseling* en *Ecce Homo*. Daarnaast zijn er in de derde uitgave van de *Ronde Passie* ook een aantal minder gebruikelijke typologische combinaties.²⁰ Enkele van de in de *Biblia pauperum* met veertig bladen niet voorkomende combinaties vindt men wel in de enige editie van de *Biblia pauperum* met vijftig bladen en in de blokboekuitgave van

een andere – uitgebreidere – typologische reeks, het *Speculum Humanae Salvationis*, maar geen van deze uitgaven vormt het directe voorbeeld voor de derde uitgave van de *Ronde Passie*.²¹ Voor het samenstellen hiervan zal daarom het advies van een theologisch geschoolde geleerde onontbeerlijk zijn geweest; de gedachten gaan daarbij natuurlijk naar Alardus uit. Waarschijnlijk heeft hij Jacob Cornelisz. direct geadviseerd en misschien zelfs de voorbeelden voor de afbeeldingen geleverd, zonder echter controle over de eindredactie van de onderschriften te hebben gehad; in enkele gevallen corresponderen deze namelijk niet met de afgebeelde voorstelling.²²

Nader onderzoek naar de herkomst van de typologische combinaties en de beeldbronnen, dat in het kader van dit artikel niet kon worden verricht, zal waarschijnlijk meer inzicht in de theologische achtergronden en de persoonlijkheid van de samensteller van dit programma geven. Gezamenlijk vormen de twaalf bladen van deze derde uitgave van de

Afb. 9. Dubbele bladzijde uit z.g. 'Biblia pauperum', Noordelijke Nederlanden, ca. 1480.

Ronde Passie met hun fraaie bij elkaar aansluitende renaissanceomlijstingen een reuzenhoutsnede van ca. 77 bij 181 cm, waarin de Passie van Christus in twee registers van ieder zes prenten verteld wordt (afb. 10). Zowel de bijbelscènes als de profetenparen zijn van losse houtblokken gedrukt, die we in enkele gevallen ook in latere uitgaven van Doen Pietersz. terugvinden. De oudtestamentische scènes zijn aan de bovenzijde, evenals het lijstwerk, halfrondd; soms lijkt de voorstelling te zijn afgesneden om hem in het (te) nauwe kader te passen. Dat de blokken zijn afgezaagd, blijkt ook uit het feit dat van enkele voorstellingen afdrukken van de complete blokken zijn bewaard (afb. 11). Aangezien op deze afdrukken de voorstellingen in een nis met resten van een ornamentale versiering zijn gevat, moeten het fragmenten zijn van een eerder uitgegeven typologische Passie-reeks. Naar alle waarschijnlijkheid

was dit eveneens een *Biblia pauperum*.²³ Hoe die reeks eruit gezien heeft, blijft een raadsel, zolang er geen andere fragmenten worden gevonden. Doen Pietersz. moet ook nog een andere uitgave van de *Ronde Passie* hebben ontworpen, want er zijn twee fragmenten van het onderste deel van een lijstwerk met verschillende in boekdruk gezette Latijnse teksten – die letterlijk overeenkomen met die in de tweede uitgave van de *Ronde Passie* (afb. 8) – bewaard (afb. 12).²⁴ Hoe het blad er als geheel heeft uitgezien, kan men slechts vermoeden: de ruimte tussen beide zuilen biedt zeker ruimte voor de ronde Passievoorstellungen en in de zwikken daaronder kan men – op grond van de attributen, pen en inktpotje, op de bovenste richel – voorstellingen van de profeten vermoeden, maar voor de typologische oudtestamentische voorstellingen lijkt hier nauwelijks ruimte aanwezig; deze waren mogelijk boven de *Ronde*

Afb. 10. Jacob Cornelisz., vier bladen uit reeks van twaalf bladen met de 'Ronde Passie' en typologische scènes, de derde uitgave ca. 1520 door Doen Pietersz., Amsterdam. Ieder blad, ca. 38,5 × 30,2 cm met houtsneden in omlijsting en boekdruk. Bibliothèque Nationale, Parijs.

Afb. 11. Jacob Cornelisz., twee fragmenten van een eerdere 'Biblia pauperum'-uitgave. 'De Babyloniërs eisen Daniels dood' (St. 27 r) en 'Kinderen bespotten Elisha' (St. 24 r), Bibliothèque Nationale, Parijs.

Passie-voorstellingen geplaatst. Het forse formaat van de houtsneden van de *Ronde Passie* bracht met zich mee dat de typologische combinatie met andere houtsneden steeds in een omvangrijk geheel met een grote omlijsting resulteerde. Een andere, latere, *Kleine Passie*-serie van Jacob Cornelisz. had een handzamer formaat en bood nieuwe mogelijkheden.

Typologische series in omlijstingen met 'Kleine Passie'-houtsneden

Omstreeks 1520 werkte Jacob Cornelisz. aan een veel omvangrijker *Kleine Passie*-serie – 62 bladen – in rechthoekig formaat, die in 1523 onder de titel *Passio Domini nostri Jesu Christi...* met tekst van de humanist Alardus van Amsterdam als een klein, octavo-formaat boekje (14 × 10 cm) verscheen (afb. 5).²⁵ Een latere uitgave, omstreeks 1530 verschenen, in hetzelfde formaat zonder tekst onder de titel *Hier begint een scoene stomme passye met storien wt den bijbel ende Evangelien tot LXXX figuren toe*, bevat, behalve de houtsneden van Jacob Cornelisz., achttien houtsneden waarvan de ontwerpen aan Lucas van Leyden (9), Jan de Cock (3) en anderen worden toegeschreven.²⁶ Naar alle

waarschijnlijkheid is de *Kleine Passie*-serie voortgekomen uit een opdracht die Doen Pietersz. in 1520 kreeg van de Deense aartsbisschop van Drontheim, Eric Valkendorf, om een *bedeboeck van die passie ons heren* in een oplage van 1200 exemplaren te drukken. Het bewaard gebleven contract tussen Doen Pietersz. en Hans Reff, domheer van Drontheim, werd op 30 april 1520 getekend met als getuigen de bankier Pompejus Occo (aan wie uiteindelijk de *Passio Domini* door Alardus is opgedragen) en de schilder Jacob Cornelisz. In dit document is sprake van een model met de Passievoorstellingen, dat als uitgangspunt moest dienen.²⁷ De dood van de opdrachtgever, in 1521 te Rome, is waarschijnlijk de reden, dat deze voor de Deense markt bedoelde uitgave nimmer gerealiseerd werd en dat er voor de reeds vervaardigde houtblokken een nieuwe bestemming werd gezocht. Een aantal proefdrukken voor de *Kleine Passie* bevatten de jaartallen 1520 en 1521. In de uitgave van 1523 zijn deze jaartallen weggesneden. Hoewel in deze uitgave voorstellingen van profeten en evangelisten, die het contract uit 1520 vermeldt, ontbreken, zijn de

Afb. 12. Jacob Cornelisz., fragment van een omlijsting van een *Biblia pauperum*, ca. 1520, met Latijnse tekst in boekdruk, blad b. Houtsnede, 21 × 36,2 cm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

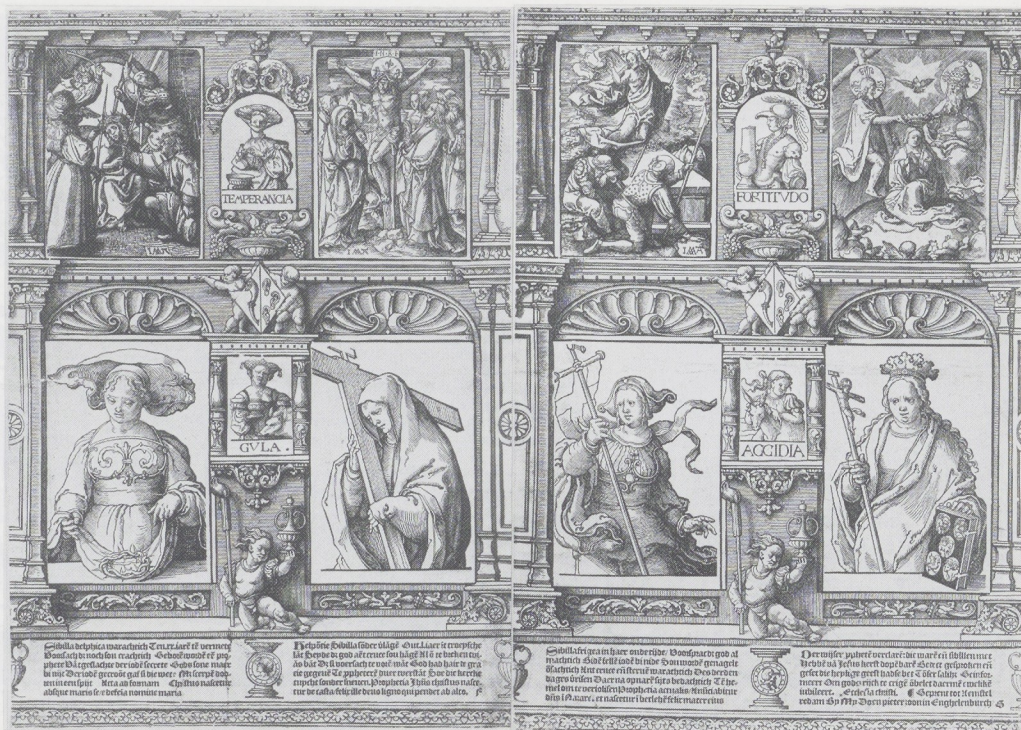

houtsneden in het octavo-boekje inderdaad op één kant van een mediaan vel papier gedrukt, zodat deze tegenover de tekst kwamen, zoals het contract bepaalde. De tekst, op verzoek van Pompejus Occo door Alardus samengesteld, bevat beschrijvingen van de Passie-voorstellingen, 'bijeengegaard uit het werk van enige der beste en oudste Christelijke dichters' (*ex optimis quibusque Poetis Christianis iisque vetustissimis concinnatus*) en is fraai gezet in romein.²⁸ Stilistisch gezien vormen de 62 bladen geen eenheid: er zijn nogal wat verschillen in stijl, in de kwaliteit van het houtsnijwerk en in enkele gevallen ook in formaat. Het is wel duidelijk dat waar mogelijk van bestaand materiaal of voorbeelden gebruik is gemaakt; dit geldt in nog sterkere mate voor de toevoegingen in de *Stomme Passie*, waarvan de negen houtsneden die aan Lucas van Leyden worden toegeschreven zeker niet tot zijn meest oorspronkelijke werk behoren: twee ervan zijn duidelijk kopieën.²⁹ Lucas van Leydens bijdrage aan de uitgaven van Doen Pietersz. bleef niet beperkt tot de

Stomme Passie en is van wezenlijk belang voor enkele series prenten in omlijstingen op een veel groter formaat, waarvoor de *Kleine Passie*-houtsneden van Jacob Cornelisz. het uitgangspunt vormden.

De serie met *Sibyllen* – profeterende vrouwen uit de oudheid die de komst van Christus en de Verlossing hebben voorspeld – bestaande uit zeven grote bladen, van 37 × 26 cm, die samen ruim 1,5 meter breed zijn, is compleet bewaard gebleven.³⁰ Voor deze bladen, blijkens het opschrift op het laatste blad uitgegeven door Doen Pietersz., is gebruik gemaakt van steeds dezelfde omlijsting met putti (afb. 13). In de bovenhelft zijn twee bijbelse gebeurtenissen geplaatst, waartussen een figuur die een deugd voorstelt; in de benedenhelft twee Sibyllen, waartussen een figuur, die een ondeugd personifieert. De strook daaronder bevat teksten over de Sibyllen en de door hen voorspelde bijbelse gebeurtenis. In plaats van Sibyllen zijn aan het begin en aan het eind van de serie resp. de *Synagoge* – het Oude Testament – en de *Ecclesia* – het

Afb. 13. Jacob Cornelisz. en Lucas van Leyden, twee bladen uit reeks van zeven bladen met Sybillen, blad F en G. Uitgave Doen Pietersz., Amsterdam, ca. 1530. Omlijsting met losse houtsneden en Nederlandse tekst in boekdruk, 37,2 × 26,2 cm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Nieuwe Testament – afgebeeld. Terwijl de bijbelse voorstellingen tot de voorraad oudere houtblokken van Doen Pietersz. moeten hebben behoord (de meeste uit de *Kleine Passie* van Jacob Cornelisz., maar ook enkele blokken naar ontwerp van Lucas van Leyden), zijn de *Sibyllen* waarschijnlijk omstreeks 1530 speciaal voor deze serie ontworpen door Lucas van Leyden. Uit een met de *Sibyllen* vergelijkbare serie *Deugden en Ondeugden* in een lijstwerk is alleen een incompleet blad bewaard met de personificaties van *Fortitudo* (Kracht) en *Superbia* (hoogmoed), die het *Laatste Oordeel*, uit de *Kleine Passie* van Jacob Cornelisz. (afb. 14) flankeren.³¹ Aangezien dit blad met een tweede fragment het enige is dat uit een dergelijke serie bewaard is, blijft het de vraag of die serie wel ooit in zijn geheel is gerealiseerd. Ook hier moeten de beide personificaties, die stilistisch verwant zijn aan de *Sibyllen*, omstreeks 1530 door Lucas van Leyden ontworpen zijn.

Reconstructie van de 'Biblia pauperum', toeschrijving en datering

Van de *'Biblia pauperum'* die in de aanhef van dit artikel genoemd werd, zijn in Amsterdam negen vergelijkbare fragmenten met drie voorstellingen in een lijstwerk met Franse tekst bewaard, waarbij de voorstelling uit de *Kleine Passie* het midden vormt; twee vergelijkbare fragmenten in Parijs (met Latijnse tekst) en Wenen (met Nederlandse tekst) zijn in de literatuur vermeld.³² Er blijken twee typen omlijstingen te zijn, het ene met een vlakke architraaf en het andere met een tympaan. In beide gevallen zijn aan weerszijden boven de oudtestamentische voorstellingen twee profeten ten halven lijve afgebeeld (afb. 1). In acht van de bewaarde fragmenten zijn aan weerszijden van de *Passie-scènes* precies dezelfde houtsneden met oudtestamentische pre-figuraties geplaatst als gebruikt werden bij de corresponderende *Passie-gebeurtenis* in de derde uitgave van de *Ronde Passie* (afb. 10).

Afb. 14. Jacob Cornelisz. en Lucas van Leyden, fragment van blad uit serie *Deugden en Ondeugden*, 'Laatste Oordeel' (St. 119) met 'Fortitudo' en 'Vanitas', ca. 1530. Omlijsting met losse houtsneden. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Daaruit kan men concluderen, dat aan weerszijden van twaalf *Kleine Passie*-houtsneden dezelfde 24 houtsneden met oudtestamentische voorstellingen van Jacob Cornelisz. werden gebruikt, die ook voorkomen in de derde uitgave van de *Ronde Passie*. Aangezien deze combinaties gedeeltelijk corresponderen met de typologische combinaties die men in de vijftiende-eeuwse Hollandse blokboekuitgave van de *Biblia pauperum* vindt, kan men vermoeden dat ook bij de andere twaalf nieuwtestamentische scènes, die niet in de *Ronde Passie* voorkomen, de oudtestamentische prefiguraties dezelfde zijn geweest als in Hollandse *Biblia pauperum*.³³ Uit de bewaarde gedeelten van lijstwerk en onderschriften van de 46 uitgeknipte oudtestamentische voorstellingen in Brunswijk bleek, ondanks de omstandigheid dat een aantal van de onderschriften verwisseld is, dat deze veronderstelling klopt en de legpuzzel kon zo op een bevredigende wijze in elkaar gepast worden. Zoals in het begin al is vermeld, moeten het oorspronkelijk twaalf bladen zijn geweest,

van ca. 38 × 27 cm, elk met twee reeksen van drie voorstellingen in een architectonisch lijstwerk boven elkaar (afb. 17–28): in het totaal 24 nieuwtestamentische (uit de *Kleine Passie* van Jacob Cornelisz.) en 48 oudtestamentische voorstellingen (waarvan de ene helft van Jacob Cornelisz. en de andere helft van Lucas van Leyden). De volgorde van de bladen wordt aangegeven met de letters A t/m M, die rechts onderaan op elk blad staan (onderaan blad I ontbreekt de letter); alleen op het laatste blad is de letter M onder de linker voorstelling geplaatst; hier staat het adres van de uitgever: *Gheprent tot Aemstelredam aen die oude side By My Doen pieter soon in. [...]*. De weggevallen woorden luiden ongetwijfeld: *de Enghelenburch*. De volgorde van de gebeurtenissen in het Nieuwe Testament volgend, moet men eerst de bovenhelft van de eerste zes bladen 'lezen', vervolgens de benedenhelft, om daarna op dezelfde wijze de laatste zes bladen te 'lezen'; op analoge wijze als de eerder genoemde reeksen (afb. 7, 10). Daaruit kan men afleiden dat de serie bladen bedoeld moet zijn om naast of onder

Afb. 15. Omgeving van Lucas van Leyden, detail uit 'Het schip van Sint Reijnuut', uitgave Doen Pietersz., Amsterdam, ca. 1525-30. Houtsnede gedrukt van acht blokken, 76,5 x 106,5 cm. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 16. Jacob Cornelisz., 'Esther voor Ahasverus', als voorpagina van corrigenda in 'Oud Testament', deel 2, verschenen bij Doen Pietersz., Amsterdam, 7 maart 1527. Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage.

elkaar als twee reeksen van zes bladen – elk ruim 1,5 meter – te worden opgehangen (afb. 3 en 17-28). In Brunswijk zijn alle 24 oudtestamentische prenten van Jacob Cornelisz., die eerder zijn gebruikt in de derde uitgave van de *Ronde Passie*, als fragmenten van de *Biblia pauperum* met de bijbehorende Nederlandse onderschriften bewaard; verder bevinden zich daar 22 van de aan Lucas van Leyden toegeschreven houtsnedden, waarvan twee tot dusverre niet beschreven waren. Van de twee, in Brunswijk ontbrekende, houtsnedden zijn unieke afdrucken respectievelijk in Amsterdam en Londen aanwezig (blad E, links en rechts boven). Door de typologische context waarin de houtsnedden konden worden geplaatst,

Afb. 17–28. Jacob Cornelisz. en Lucas van Leyden, fotografische reconstructie van de twaalf bladen van de *Biblia Pauperum*, uitgegeven ca. 1530 door Doen Pietersz. te Amsterdam. Van de reeks zijn fragmenten, boven- of benedenhelften van de bladen B (boven, afb. 18), D (beneden, afb. 20), E (beneden, afb. 21), F (beneden, afb. 22), G (boven, afb. 23), H (boven, afb. 24), I (boven, afb. 25), K (boven, afb. 26), L (boven, afb. 27), met Franse teksten bewaard gebleven in Amsterdam. Naast deze groep fragmenten zijn er nog twee andere helften resp. in Parijs (Bibliothèque Nationale, blad C-onder met Latijnse tekst) en in Wenen (Albertina, blad K-boven met Nederlandse tekst) bewaard. Zesenvertig van de achtenveertig oudtestamentische scènes worden met een deel van de omlijsting en de bijbehorende Nederlandse onderschriften in Brunswijk (Herzog Anton Ulrich-Museum) bewaard. Voorzover mogelijk is van deze fragmenten voor de reconstructie gebruik gemaakt, tenzij anders in de bijschriften vermeld. In de bijschriften is de afgebeelde voorstelling en de geciteerde bijbelpassage vermeld. Voorzover de nieuwtestamentische scènes uit de 'Kleine Passie' van Jacob Cornelisz. niet op de genoemde Amsterdamse fragmenten (die met de Franse onderschriften in de reconstructie zijn gereproduceerd) voorkomen, is van afbeeldingen uit de Alardus-uitgave uit 1523 gebruik gemaakt. De houtsneden van Jacob Cornelisz. zijn aangeduid met St(einbart, Das Holzschnittwerk des Jakob Cornelisz. von Amsterdam, Burg. b. Magdeburg 1937) nummers: de nieuwtestamentische scènes werden het eerst gebruikt in de 'Passio Domini nostri Jesu Christi' van Alardus uit 1523 (St. 54-119); de oudtestamentische scènes, die waarschijnlijk voor een onbekende 'Biblia pauperum' gemaakt zijn, vinden we het eerst compleet in de derde uitgave van de Ronde Passie, die omstreeks 1520 moet zijn verschenen (St. 20-31, links en rechts). De houtsneden van Lucas van Leyden werden waarschijnlijk voor deze uitgave van de 'Biblia pauperum' ontworpen; zij zijn aangeduid met W(escher, Paul, 'Eine unbeschriebene Holzschnittfolge des Lukas van Leiden', Pantheon 4(1929), pp. 321-23) nummers. Het is niet altijd duidelijk welke voorstellingen door Wescher met de door hem gegeven titels werden bedoeld. In de hieronder staande concordans is aangegeven met welke voorstellingen in de afgebeelde 'Biblia pauperum' Wescher nrs. waarschijnlijk corresponderen; tevens wordt door afkortingen aangegeven waar afdrukken van de betreffende voorstellingen zich bevinden.

A: Amsterdam, Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum
B: Berlijn

Br: Brunswijk (alle met Nederlandse tekst)

L: London, British Museum

P-Bn: Parijs, Bibliothèque Nationale

W. 1 – 'Eva en de slang': blad A boven links (afb. 17) A, Br, Lo.

W. 2 – 'Rebecca zendt Jacob naar Laban': blad E boven rechts (afb. 21) A (unicum)

W. 3 – 'Isaak en Rebecca voor Abimelech' (?), onduidelijk is welke van de aan het einde van deze lijst genoemde houtsneden hiermee wordt bedoeld.

W. 4 – 'Mozes voor het brandende braambos': blad B boven links (afb. 18) A (complete bovenhelft, met W. 7 en St. 59 met Franse tekst), Br, Lo.

W. 5 – 'Mozes ontvangt de tafelen der wet': blad L onder rechts (afb. 27) A, Br, Lo

W. 6 – 'Inzetting reinigingsoffer': waarschijnlijk wordt hier bedoeld: 'De wet van de presentatie': blad D boven links (afb. 20) Lo (2x), Br, (of een van de aan het eind van deze lijst vermelde scènes uit Maccabeërs)

W. 7 – 'De staf van Aäron wordt groen': blad B boven rechts (afb. 18) A (complete boven helft, met W. 4 en St. 59 met Franse tekst), Br, Lo.

W. 8 – 'Mirjam wordt van de melaatsheid genezen': blad F boven rechts (afb. 22) Br, Lo

W. 9 – 'Gideon en het gulden vlies': blad A boven rechts (afb. 17) A, Br, Lo

W. 10 – 'Samuel wordt naar Eli gebracht': blad D boven rechts (afb. 20) Be, Br

W. 11 – 'Davids triomf': blad B onder rechts (afb. 18) A, Br, Lo

W. 12 – 'Michal helpt David bij de vlucht': blad E boven links (afb. 21) Lo

W. 13 – 'David veroordeelt de Amalekiet': blad M onder rechts (afb. 28) Br, Lo

W. 14 – 'David in gebed': blad F boven links (afb. 22) Be, Lo, Br

W. 15 – 'De gezanten van Hiram voor Salomo' (?) = Koningin van Saba voor Salomo: blad C boven rechts (afb. 19), Br

W. 16 – 'Salomo's oordeel': blad M onder links (afb. 28) Br, Lo

W. 17 – 'Elias wekt de zoon van de weduwe op': blad A onder rechts (afb. 17) A, Lo, Br

W. 18 – 'Elias en de priesters van Baal': blad L onder rechts (afb. 27) A, Lo, Br

W. 19 – 'Elias vaart in de vurige wagen': blad K onder rechts (afb. 26) A, Lo, Br

W. 20 – 'Elisa verkondigt betere tijden' = ? 'David en Abner': blad C boven rechts (afb. 19) A, Br, Lo

W. 21 – 'Elisa wekt de zoon van de Sunamitische op': blad A onder rechts (afb. 17) A, Br

W. 22 – 'De kinderen van de profeten vereren Elisa': blad B onder links (afb. 18) A, Br, Lo

Niet bij Wescher of niet duidelijk beschreven:

– 'Enoch wordt in de hemel opgenomen' (Gen. 5:22–24): blad K onder rechts (afb. 26): Br

– 'Bezoedelde tempel gereinigd na overwinning' (2 Macc. 10): blad C onder rechts Lo, Br, P-BN (onderhelft met Latijnse tekst)

– 'Judas Maccabeus reinigt de tempel' (1 Macc. 4): blad C onder links Br, Lo, P-BN (onderhelft met Latijnse tekst).

Afb. 17 – Blad A:
 (boven) 'Eva met de slang' (Genesis 3:15) (W. 1), 'De verkondiging' (St. 57), 'Gideon en het vlies' (Richteren 6:37-38) (W. 9).
 (onder), 'Elias wekt de zoon van de weduwe van Sarepta op' (1 Kon. 17:7-22, de tekst onder de prent 4 Reg. (= 2

Kon) 4:35 betreft de scène rechts) (W. 17), 'De opwekking van Lazarus' (St. 71), 'Elisa wekt de zoon Sunamitische op' (2 Kon. 4:32-35; de tekst onder de prent 3 Reg. (= 1 Kon.) 17:22 betreft de scène links) (W. 21).

Gen. 3. Ye sal wantſchap ſetten tuſſchen v
 ende den wouwen tuſſchen uwer zaden
 ende zaden. Dit ſal u hoort treden &c.

Judicij. of. Iſ dat den dauwealken int
 vloed ſien op alle die aerde droechte / ſo
 ſal ic weren dat ghi ſtael verlieten ſult
 door min hant ſo ghi geſproken hebt.
 Ende het gheſchede alto.

1 Kon. 17. 22. Dat hiint rinde ſaenwerck
 dede ſyn ooghen op.

2 Kon. 4. 35. Die here verhoorde Iſrias
 denne / en des hiint ſie quam wot tot
 hem ende wot leuendich.

Afb. 18 – Blad B:
 (boven, zie fragment met Franse tekst in Amsterdam,
 afb. 1 a) 'Mozes en het brandende braambos' (Exodus
 3:2) (W. 4), 'De geboorte' (St. 59), 'De staf van Aäron'
 (Num. 17:8) (W. 7).

(onder) 'De kinderen van de profeten vereren Elisa
 (4 Reg. (= 2 Kon.) 2:14-15), 'De intocht van Christus
 in Jeruzalem' (St. 73), 'Vrouwen van Israel trekken
 David tegemoet' (1 Reg. (= 1 Sam.) 18:6) (W. 11).

Exo. iii. Die here openbardehe in een v
 tige olamme met den bosch / en hi sach dat
 doomen bosch met vure bevaen: en daret
 met oerde en water.

1. Reg. xviii. Hi heeft beuonde by Maabe rae.
 de inde huse leu: grouwde is gewode
 en met die opduingende knoppen spron
 gen die bloemen etc.

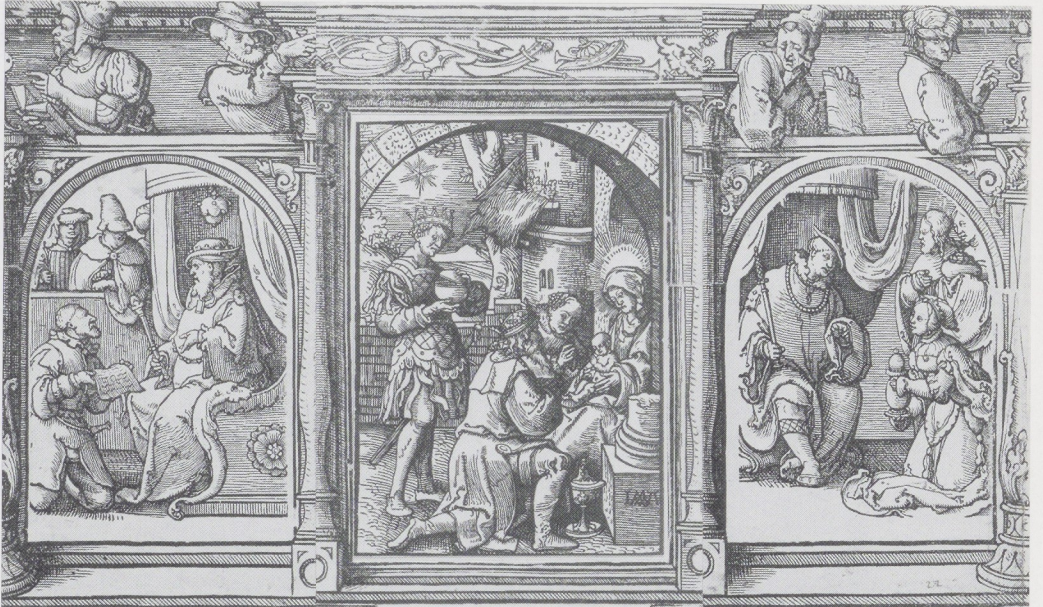

iii Reg. ii. Hi sloech dat water met man
 tel die sachas o'walle was en het derde he
 op b'pde lude. En hi h'cuse? ghinc daer door.
 En doen he der prophete kundet saghe:
 ghinge he te gemoetende acubadeu ghe
 n. pcht ter aerden.

i Reg. xviii. Dof David met ghromen
 was vā de phitafis sach en dat hooff
 des phitafis in ierusalē doecht die vrou
 wen tot allen sieden vā Ifrael waen ge
 saci etc.

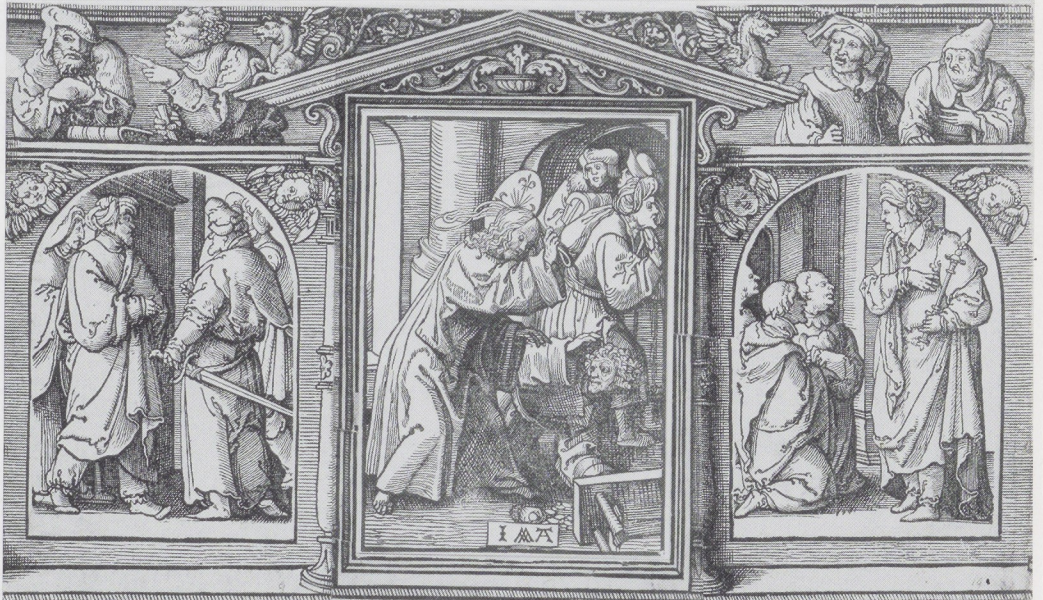
Afb. 19 – Blad C:
 (boven) 'Adner voor David' (2 Sam. 3:12, met tekst
 2 Reg. (= 2 Sam.) 5:1) (W. 20?), 'De aanbidding der
 koningen' (St. 60), 'Koningin van Saba voor Salomo'
 (3 Reg. (= 2 Kon.) 10:1-2) (W. 15).

(onder) 'Judas Maccabeus reinigt de tempel'
 (1 Macc. 4: 43) (W. ?), 'Christus verdrijft de wisselaars
 uit de tempel' (St. 74), 'Bezoedelde tempel gereinigd na
 de overwinning' (2 Macc. 10:2) (W. ?).

5. Reg. v. En alle die geslachten van Israhel
 quamten in hebron tot David ende salde
 hem tot eenen koninc over Israhel.

iiii. reg. v. Die coninginne vā Saba na
 dat si geboort heeft dat geruchte vā Sa-
 lomō is si gecome te ierusalēm met ee
 ge geselschap met en edome met hem ten
 die spereen droegē en vele goutes sonde ge-
 tal en edele costelike geschēte totten co-
 ningē Salomōne.

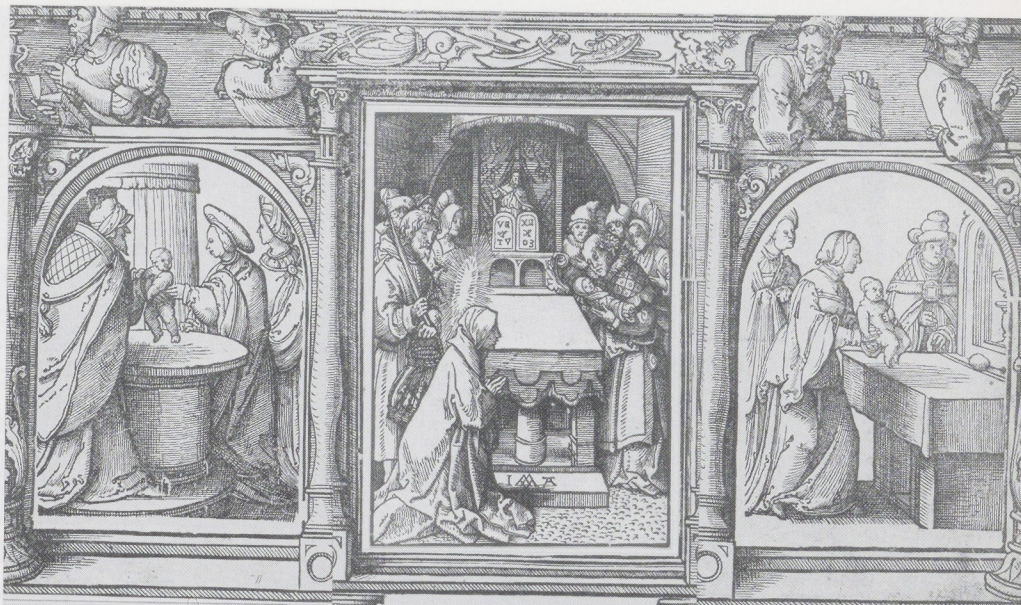

1. Macc. iiii. En si nu werden dat heylich huys
 Ende si droeghen die steene die behoren tot
 eenen onreynen plaets.

5. Macc. v. Den tempel gesuueret heb-
 bende si maectden si eenen andern al-
 tair.

Afb. 20 – Blad D:
 (boven) 'Wet van de Presentatie' (Exodus 34:19-20)
 (W. 6?), 'De presentatie in de Tempel (St. 61), 'Anna
 presenteert Samuel' (2 Reg. (= 2 Sam.) 1:24-25) (W.
 10).

(onder), 'Melchisedek biedt brood en wijn aan'
 (Gen. 14:18) (St. 20 l), 'Het laatste avondmaal' (St. 79),
 'Mozes en de Mannaregen' (Exodus 16:15) (St. 20 r).

Ero. xxviii. Alledat sijn moeder eersmoet
 outdoet/dat manlick is/dat sal mijnelijc.

i. Reg. l. Si heeft bē gebacht in dat hups
 bro hanc in Silo etc.

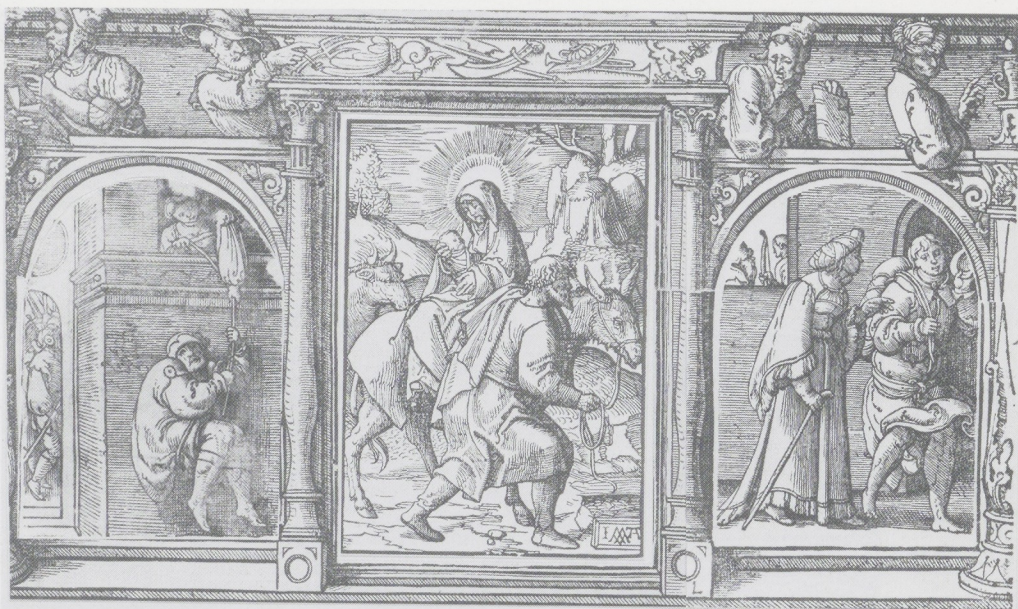
Gen. xliii. Melchisedech beconinc van Sa
 lem/bacht broot en wijn voort. Ende hi
 was en puer gods des aldchochsteu/
 en ghebenedide hem etc.

Mat. xxvi. Et come il souppoit. Il y fist du
 pain et le benict et repartit le donna a ses disci
 ples et dist parvezet mangez. Ce est ma copo
 p. Sal. r. Le signeur dieu misericorde et misse
 entrax a faire memoire de ses merueilles: a dar
 re la vi. De a ceulz qui se craignent. Psal. cxlvij.

Erod. xvi. Dit is dat broot by u die her
 eten gheghen herft.

Afb. 21 – Blad E:
 (boven) 'David vlucht voor Saul' (1 Sam. 19:12) (W. 12,
 Londen), 'De vlucht naar Egypte' (St. 62), 'Jacob vlucht
 voor Ezau' (Gen. 27:42–45) (W.2, Amsterdam).

(onder, zie fragment met Franse tekst in Amsterdam,
 afb. 1 b) 'Mozes ontvangt de Tafelen der Wet' (Exodus
 34:6) (St. 21 l), 'Christus in gebed op de Olijfberg'
 (Amsterdam met Franse tekst) (St. 80), 'Esther voor
 Ahasverus' (Esth. 7:3) (St. 21 r).

Exo. xxxiii. Moyses buychde hem haefte,
 lie coeter, aerde en badde he acuech spae/bee
 heb te genade vooz iuwen ogen ghouonden
 so bid ic v.

Luc. xxi. Here si tu wante transporte ce calice de
 moy rautre fois ma volente ne soit pas faicte
 mais la tiere. Psal. lxxviii. Non auec est plus
 de mauf; et ma vie est aprouchee de fin.

Esth. vii. Vich ic genade geuedf / o coninc
 en behaget v / so gnet mi mijn lie v.

Afb. 22 – Blad F:
 (boven) 'Nathan brengt David tot inkeer' (2 Reg.
 (= 2 Sam.) 12:13) (W. 14), 'Het gastmaal bij Simeon'
 (Stb. 72), 'Mozes geneest Mirjam van de melaatsheid'
 (Num. 12:14) (W. 8)

(onder) 'Joab verraadt Amasa' (2 Reg. (= 2 Sam.)
 20:9–10) (St. 22 I), 'Het verraad van Judas' (Amsterdam
 met Franse tekst) (St. 84), 'Tryphon verraadt Jonathan'
 (1 Macc. 12:44) (St. 22 r).

ii. Reg. xii. David sprack tot Nathan seg
 ghende Ich hebbe ghefondicht teghen den
 heere en Nathan sprack tot David Die he
 re heeft u sonden wech ghenomen ghien
 sult niet steruen.

ii. r. Octi mi herie liddo u en legte die co
 de op on s ius dat wi sottele goda en gefon
 dicht hebbe / dat dese iwet also ee doode si en
 s' moies riep tot e here seggende. Octi god
 u bid o marie g font. Die here sprac. Laet se
 haer leus dage afschepde buete de legger / daer
 na sal si med' aenreuen worden etc.

ii. Reg. xv. Joab sprack tot Amasa weest
 ghegroet mijn broeder en Joab waecte A.
 mase met sinde rechter hant / hi die kume
 rechte of hi hem cussen woude ende sloech
 hem etc.

Iuc. xii. Judas / aure u se fiti del home par vng
 bai fr. Mal. iiii. Mais cor home d'ungine
 couraige mon duerue et mon congner. Qui
 p'ni se les dante v'andee aue' mo' etc.
 iher. ii. Elle parlen sa bourbe la pay' aucte

i. Machab. xii. Ende Tryphon s'odet tot
 Jonathan, waer om hebbe alle dit volc
 gecompt als wi gend' s'ryt en hebbe etc.

Afb. 23 – Blad G:
 (boven) 'Gevangenneming van Samson' (Richteren
 16:21) (St. 23 l), 'Gevangenneming van Christus'
 (Amsterdam met Franse tekst) (St. 85), 'David vlucht
 voor Saul' (1 Reg. (= 1 Sam.) 19:14-15) (St. 23 r).

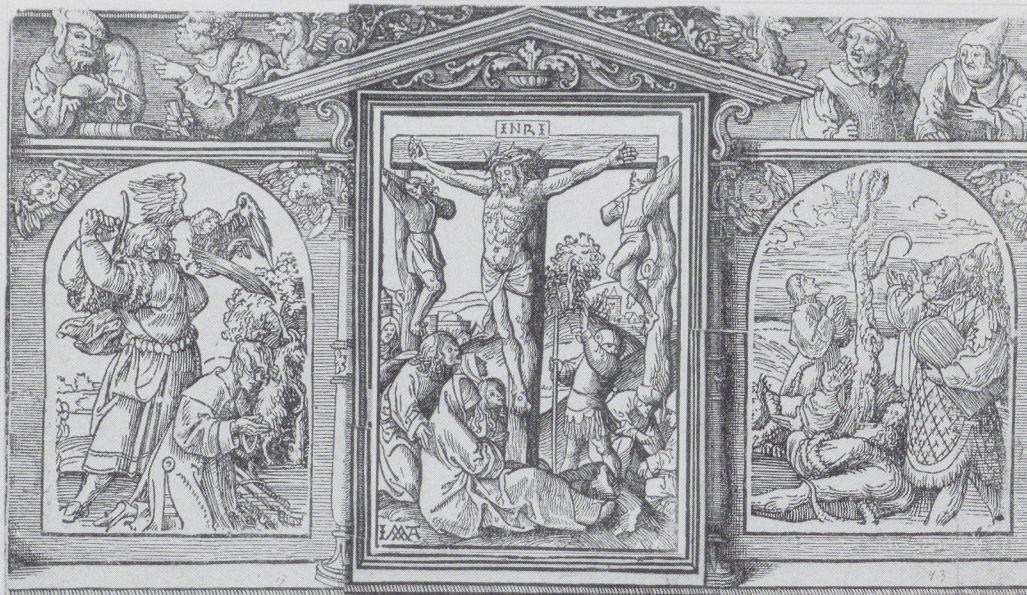
(onder) 'Abraham offert Izaak' (Gen. 22:9) (St. 29 l),
 'De kruisiging' (St. 103), 'De oprichting van de koperen
 slang' (Num. 21:9) (St. 29 r).

Judic. xvi. Mo si die Philistinē Sāplō gegre-
 pen en acigerakt hadden / staken si sin oge
 wt en leyden hē af tot Saz / gebonde nē
 boeren / deden hem in die gevangenisse ꝛc.

Joa. xviii. Voss lamet auant le capitaine et les
 ministres des Juifs parurent ensemble Jesus et
 le lycet et lameneret ꝛc. Mat. 27. Auaschigne
 de moy lamp et le pochā et mira congruis / po-
 ur la mētre. Zacha. xiii. Top eipee / leur top fut
 mō pasteur et sutchōne qu'est aupre de moy.

1. Regū. xix. Het werc Saul te hemem ge-
 geuen. Diet David is tot Batath in Sa-
 martha doen sende Saul booden / dat si
 David soude halen ꝛc.

Ge. xxi. Mo si quamen af die plaets de hē
 god geseit hadde / maecte A brahā al daer
 een afaltare en hi leyde hont daer op / als hi
 hadde sinē sone Isaac ghebonden leyde hy
 hem op den altare ꝛc.

Num. xxi. Moyses maecte een metalen
 slāge en rechte op tot conē telken / si als
 penāt vā en slāge gebeten was / si aen
 sach die metalē slāge so geuus hy.

Afb. 24 – Blad H:
 (boven) 'Noach's naaktheid bespot' (Gen. 9:22)
 (St. 24 l), 'De bespottung van Christus' (Amsterdam met
 Franse tekst) (St. 88), 'Kinderen bespotten Elisa' (4 Reg.
 (= 2 Kon.) 2:23) (St. 24 r).

(onder) 'Jonas wordt door de walvis verslonden' (Jonas
 2:1) (St. 30 r), 'De bewening' (St. 108), 'Begravenis van
 Saul' (1 Reg. (= 1 Sam.) 31:12) (St. 30 l).

Gen. ix. Als nu Cham Canaans vader
 zins vaders miltchept sach seyde hijt bey
 de sijnen broederen daer buyten zc.

Vic. xxi. Et les hommes qui tendent Jesus se
 mocquoient de luy et le frappaient en le benoyant /
 et frappaient sa face. Et l. J'ay bonne nos corps
 a ceulx qui me frappaient: et mes iours a ceulx
 qui me iusto ent. Ten ay pas besoyn de ma face.

iii. Reg. ii. Mo hi opten wech ginc / so
 quam' elme kercken ter stadt wt. en
 bespottede hem / en spatten tot hem / haer
 cop comt op / haer cop comt op.

Jone ii. Ende Jonas was inden buyc des
 wiscs drie dagen ende drie nachten.

i. Reg. xvi. Si stonde op wat sterbare
 manne waren / en ghingē den ghechelen
 nachte / en namē die lichamen Saul / en
 de sijnen sonen zc.

Afb. 25 – Blad I:
 (boven) 'Geseling van de zeven broers' (2 Macc. 7:1)
 (St. 25 l), 'De geseling' (Amsterdam met Franse tekst)
 (St. 94), 'Job door Satan geslagen' (Job 2:7) (St. 25 l).

(onder) 'Samson draagt de poorten van Gaza weg'
 (Richteren 16:3) (St. 31 l), 'De opstanding van Christus'
 (St. 110), 'Jonas wordt door de walvis uitgespuugd'
 (Jonas 2:12) (St. 31 r).

ii. Macha. vii. Het gheschiede dat sieb'roe
 deus geuagen werde / met haer' moed' en
 werden vande coninc gedwonge vercken
 vlesch tege die behoelich te eten en dede
 se slaen met gheselē / en met coerden van
 steen p' sin ghmaet.

Joī. xiv. A lors dont Pilate apprehēda Iesus /
 et le flagella. Ca. lxx. La discipline de nostre
 pare est sur luy et son uisage par la place.
 Ca. Depuis la plante du pied au surs au cou,
 met de la teste nest en luy fait ve.

Job. ii. Hi sloech 'Job met dalder' boeste
 swerte / vande hols zins voers totte op,
 perken sijn' hoofs' roe.

Judic. ii. Sampon slyp totten midde
 nacht en greep beide die duren an der stad
 poorte met beide posten en hieft wt met
 te gronden en se trē op sijn schouderen

Jonc. ii. Ende die here sprach totten vis
 sche. Ende hy spooch Jonan wt op dat
 drooghelant.

Afb. 26 – Blad K:
 (boven) 'Simei werpt David met stenen' (2 Sam. 16:6, volgens onderschrift 2 Reg. (= 2 Sam.) 15:14, 'David vlucht voor Absalom') (St. 26 l), 'De doornenkroning' (Amsterdam met Franse tekst) (St. 95), 'Apeme neemt de koning de kroon van het hoofd' (3 Esdras 4:30, volgens

bijschrift Hooglied 3:11: 'Salomo door zijn moeder gekroond') (St. 26 r).
 (onder) 'Enoch wordt in de hemel opgenomen' (Gen. 5:24) (n.b.W), 'De hemelvaart van Christus' (St. 116), 'Elias vaart in de vurige wagen ten hemel' (4 Reg. (= 2 Kon. 2:11) (W. 19).

ii. Reg. ro. Staet op lact ons vluchte vool
 hier en sal gen ontloep sijn voo: Absalom.

Mat. xxv. Et pileret une couronne de pines /
 et la mit sur son chef et ung roseau en sa main
 de terre. Et laus Et lausons deus qui n'avoit pas
 de regard et lausons deus come le plus des justes
 et le deince de tous les hommes. Ahome de deus.

Cantico. iii. Saet tot eni afscoumet ghi
 dochte van sijn den coninc Salomon
 in die croone daer mede he sine moed ge
 croont heeft in de dage sijnre huylotse etc.

Gen. v. En want Enoch goddelike leefde
 na hem god wech en en was in meer gezet

Mat. xxv. En doe si tlang ghinge / en
 te lant sprake / het doe qua enie vierige
 wagen met vierige paerden en sekerde de
 die rove van maladeren. En hichas voer
 inden onwe ebere ten hemel.

Afb. 27 – Blad L:
 (boven) 'Isabel bedreigt Elias met de dood' (3 Reg.
 (= 1 Kon.) 19:2) (St. 27 l), 'Ecce Homo' (Amsterdam
 met Franse tekst) (St. 98), 'De Babyloniërs eisen Daniëls
 Dood' (Dan. 6:16) (St. 27 r).

(onder) 'Mozes ontvangt de Tafelen der Wet' (Exodus
 19:18) (W. 5), 'De Uitgieting van de Heilige Geest'
 (St. 117), 'Het offer van Elias' (3 Reg. (= 1 Kon.)
 18:38) (W. 18).

iii. Scipii. cix. Dorn sandt 'Isabel enis bode
 tot heilant en d' de hein seggen / die go 'e
 dorn in d' en d' dat d' aert / waer dat e' ier
 moggen in d' e' i' e' u' e' d' e' en d' e' l' e' e' c'.

Joan. xix. 'Jesus dome yfuit hors portant sa cou
 ronne de spine et le u' s' t' m' e' t' de pouppre Et d' l'
 late l' e' u' d' i' s' t' r' o' o' i' e' y' h' o' m' e' p' l' a' c' e' r' i' ' Jesus uer et
 n' o' pas h' o' m' e' o' p' p' r' o' b' r' e' d' e' s' h' o' m' e' e' t' a' b' i' e' c' t' i' o' n'
 d' u' p' e' u' p' l' e' . S' e' a' u' . l' i' j' . N' u' i' a' e' n' l' u' p' u' e' f' o' r' m' e' / n' e
 b' r' a' u' l' t' e' .

Danie. vi. Dorn hriet die conne h' u' o' l' e'
 si h' h' b' e' n' Daniel voert ge' u' o' l' t' . En
 r' e' b' b' e' n' h' e' n' i' d' e' n' a' p' l' e' r' e' s' e' u' u' e' n' g' h' e'
 v' o' o' p' e' n' .

Exo. xix. Al den brech Sinar roet' u' o' m'
 d' a' e' r' d' e' h' e' r' e' n' e' d' e' r' o' p' g' r' o' m' e' w' a' s' i' n' e'
 u' e' r' e' n' d' e' n' r' o' e' t' g' i' n' e' o' p' v' a' n' h' e' g' e' l' i' e' r' e' n' e'
 r' o' e' t' w' a' n' e' n' e' o' u' u' e' n' d' e' n' g' e' h' e' r' e' b' e' r' e' b' e' r' e'
 w' a' s' e' r' u' e' r' a' e' r' t' i' c' h' e' c' .

iii. Scipii. cxiii. Dat d' u' r' d' e' s' b' e' r' e' d' i' e' l' u' e' d'
 e' n' v' e' r' l' e' n' d' e' d' e' n' b' e' a' n' t' o' f' f' e' r' h' o' u' d' e' n' e'
 e' n' a' e' r' d' e' e' n' l' e' t' e' d' a' t' w' a' e' r' o' p' i' n' d' g' r' a' c' h' e'

Afb. 28 – Blad M:
 (boven) 'Abraham en Izaak' (Genesis 22:6) (St. 28 l),
 'De kruisdraging' (St. 99), 'Elias en de weduwe van
 Sarepta' (3 Reg. (=1 Kon.) 17:12) (St. 28 r).

(onder) 'Salomo's oordeel' (3 Reg. (=1 Kon.) 3:28) (W.
 16), 'Het laatste oordeel' (St. 119), 'David veroor-
 deelt de Amalekiet (2 Reg. (=2 Sam.) 1:16) (W.13).

Gen. xxiij. Abraham nā dat hout tot den
 brantoffen / en leydet op Izaac vlaac.

iii. Regū. xvij. Icen hebbe gien boot dā
 egh int vol meels / en e wespuch dā / en
 fiet ic behuere hout of stroe geyape / en
 gaer ic en late mi en minne sone berode.

iii. Regū. li. En dat oordeel wort verghaert
 voor alle Itrael dat die coninc gheoordeelt
 hadde / ende vanden den coninc vcr.

ii. Regū. li. Dorn sprac David tot hinc
 wort ic over u doot / want u coninc mont
 heeft teghen u waken ghesproken.

Ghepru tot Amalekiedā an die onde
 lide Sy (2p) Dorn preet soen u

was het in een aantal gevallen mogelijk de eerder door Wescher aan de houtsnedes gegeven titels te corrigeren (zie bijschriften afb. 17–28).³⁴ Deze houtsnedes, waarvan het houtsnijwerk in de bewaarde afdrukken geen duidelijke sporen van slijtage vertoont, zijn naar alle waarschijnlijkheid speciaal voor deze *Biblia pauperum*-serie gemaakt. Hoewel deze houtsnedes, evenals de door Lucas van Leyden ontworpen boekillustraties, waarschijnlijk niet door hemzelf in het hout zijn gesneden, lijkt voor twijfel aan de traditionele toeschrijving aan Lucas van Leyden – op de fragmenten in Amsterdam is zijn monogram in oud handschrift met de pen toegevoegd – weinig reden te bestaan.³⁵ Opmerkelijk is het sterke verkort waarin de figuren in de houtsnedes van onderaf gezien zijn en de wijze waarop het volume van de kleding vrij zwaar is weergegeven.³⁶ Deze enigszins gemaniëerde vormentaal treft men ook aan in late schilderijen van Lucas van Leyden zoals *De genezing van de Blinde van Jericho* uit 1531.³⁷ Evenals de eerder genoemde *Sybillen* (afb. 13) en de *Fortitudo* en *Superbia* (afb. 14) moeten de houtsnedes, die een levendige, hier en daar bewogen vormentaal vertonen, omstreeks 1530 door Lucas van Leyden ontworpen zijn. De bijbelillustraties behoren zeker niet tot zijn meest oorspronkelijke werk. Uitgangspunt voor de illustraties, vormen over het algemeen de houtsnedes in de vijftiende-eeuwse Nederlandse blokboekuitgave van de *Biblia pauperum*, waarbij de voorstellingen gemoderniseerd zijn en de verhalende elementen versterkt. De diepgaande preoccupatie met de kunst van de Italiaanse renaissance, die in deze jaren kenmerkend is voor de gravures en schilderijen van Lucas van Leyden, is in deze houtsnedes nauwelijks voelbaar. Zij sluiten veeleer aan bij de behoudende artistieke stijl van Jacob Cornelisz., met wiens houtsnedes zij in deze *Biblia pauperum*-reeks gecombineerd worden. Problematischer dan de toeschrijving van de bovengenoemde houtsnedes aan Lucas van Leyden is de vraag wie het dubbele lijstwerk heeft ontworpen, dat waarschijnlijk eveneens voor deze versie van de *Biblia pauperum* werd vervaardigd. Evenals het lijstwerk van

de *Sybillen*-serie is het aanzienlijk strakker dan de vrij exuberante ornamentale lijstwerken van Jacob Cornelisz. voor de *Ronde Passie* (afb. 10) en van Lucas van Leyden voor de serie *Vrouwenlijsten* (afb. 6). Bij de eenvoudige en heldere renaissance-architectuur, met weinig ornamentale details, van de *Sybillen* en de *Biblia pauperum* denkt men eerder aan het ontwerp van een kunstenaar, die bekend was met de nieuwe ornamentale vormentaal van de renaissance. Of de figuren van de profeten ook aan hem moeten worden toegeschreven, is een andere vraag: hun gestalten doen denken aan de magere langgerekte figuren in de, eveneens door Doen Pietersz. uitgegeven, reuzenhout-snede *Het schip van Sint Reijnuut* (afb. 15).³⁸ Een laatste vraag betreft de datering van deze *Biblia pauperum*. De Nederlandse onderschriften bij de in Brunswijk bewaarde fragmenten van oudtestamentische scènes blijken vrij letterlijke bijbelcitaties te zijn, die in hoofdzaak overeenkomen met passages in Doen Pietersz.' uitgave van het Oude Testament uit 1527.³⁹ Waar de formuleringen hiervan afwijken, lijkt de *Biblia pauperum*-tekst iets eenvoudiger van redactie. Of er evenwel sprake is van bewuste correcties op de Bijbelvertaling uit 1527 is zonder een systematische studie van de teksten moeilijk na te gaan. Dat de *Biblia pauperum* enkele jaren later dan de uitgave van het Oude Testament moet zijn verschenen, blijkt uit een merkwaardige appendix, die aan het eind van het tweede deel in één van de exemplaren van deze bijbelvertaling in de Koninklijke Bibliotheek in 's-Gravenhage is geplakt.⁴⁰ Deze appendix, die uit zes pagina's bestaat en kleiner van formaat is, bevat correcties van zetfouten en dergelijke in beide delen en op de eerste bladzijde staat een afdruk in een smalle lijst van *Esther voor Ahasverus* (afb. 16). In deze afdruk is het houtblok aanzienlijk scherper en in een betere toestand dan in de afdrukken van het zelfde blok in de *Biblia pauperum* (blad E onder rechts, afdrukken in Amsterdam en Brunswijk). Zowel bij de afdrukken uit de *Kleine Passie* als bij de oudtestamentische scènes van Jacob Cornelisz. is de mate van

slijtage van de houtblokken (barsten, gebroken lijnen en wormgaten) opmerkelijk groot. Wanneer men uit dit gezichtspunt de toestand van de weinige overeenkomende houtblokken in de *Sibyllen*-serie en de *Biblia pauperum* vergelijkt, kan men concluderen dat de *Biblia* mogelijk iets eerder is gedrukt.⁴¹ Wellicht zijn beide series omstreeks 1530 ontstaan, op een moment dat de productie van Doen Pietersz. lijkt te stagneren en nieuwe uitgaven zeldzaam worden.

De laatste 'Biblia pauperum'-uitgave

Met een datering omstreeks 1530 vormt de reeks, voor zover we weten, de laatste typologische serie bijbelvoorstellingen in de vorm van een *Biblia pauperum*, uitgegeven op een moment dat de reformatie al ten volle zijn invloed in de Nederlanden deed gelden.⁴² De talrijke bijbeluitgaven in de volkstaal – Doen Pietersz.' uitgave van het Oude Testament van 1527 is één van de vroegste daarvan – wijzen op een nieuwe intense belangstelling voor het goddelijk woord. Hoewel de meeste bijbelvertalingen op de luthers Duitse vertaling zijn gebaseerd, zijn deze uitgaven zeker niet een bewijs van reformatorische sympathieën, hoewel verschillende drukkers daarvan verdacht werden. In het fonds van Doen Pietersz. verschijnen vrijwel tegelijkertijd uitgesproken anti-lutherse geschriften van Alardus, boekjes over de aflaten in de kerken van Rome en op lutherse vertalingen gebaseerde bijbeluitgaven; commerciële overwegingen lijken daarbij belangrijker dan geloofs-overtuiging.

Ook de *Biblia pauperum* met de uitvoerige bijbelcitaten in het Nederlands (in het Frans en het Latijn in de andere edities) getuigen van een belangstelling voor het bijbelwoord. In tegenstelling tot de vijftiende-eeuwse *Biblia pauperum* worden in de bijschriften niet de typologische verbanden tussen de afgebeelde bijbelscènes uitgelegd, maar zijn de onderschriften bijbelcitaten, die meestal uitsluitend betrekking hebben op de afbeelding. Ook andere verschillen (en overeenkomsten) met de vijftiende-eeuwse Hollandse blokboekversies van de *Biblia pauperum* waarin veertig typologieën zijn

afgebeeld, verdienen de aandacht. Zoals we eerder zagen, komen er van de twaalf passievoorstellingen, die eerder in de *Ronde Passie* werden afgebeeld, vijf in de vijftiende-eeuwse blokboekversie van *Biblia* niet voor en zijn er ook een aantal andere afwijkingen. Bij de door Lucas van Leyden toevoegde houtsneden worden evenwel alleen prefiguraties gebruikt die we ook in de blokboeken vinden. In de meeste gevallen lijken de houtsneden gemoderniseerde versies van de blokboekillustraties.

Waarschijnlijk is de geleerde adviseur, die bij de derde versie van de *Ronde Passie*, moet zijn ingeschakeld, niet bij de nieuwe versie van de *Biblia* geraadpleegd; voor de twaalf niet in de *Ronde Passie* voorkomende scènes zijn eenvoudigweg voorbeelden uit de blokboekversie gebruikt.

Een diepergaande studie van de voorstellingen en bijbelcitaten in deze en andere typologische prentreeksen van Doen Pietersz., in relatie tot de in die tijd verschenen bijbeluitgaven, zal waarschijnlijk een beter inzicht geven in de betekenis die men aan oudtestamentische verhalen hechtte en duidelijk maken of er daarbij van veranderende religieuze opvattingen sprake is. Bij de talrijke oudtestamentische voorstellingen, die in deze tijd op glasruitjes zijn afgebeeld, kan men vermoeden dat sommige typologische verbanden blijf geven van een bepalende godsdienstige overtuiging, maar meestal zijn zulke verbanden niet voldoende specifiek om enige conclusie in dit opzicht te rechtvaardigen.⁴³

Later in de zestiende eeuw lijkt zich wel degelijk een verschuiving in de belangstelling voor het Oude Testament voor te doen. Het blijft de vraag welke betekenis men moet hechten aan het, in verband met de reformatorische ikonografie herhaaldelijk genoemde, decoratieschema met oud- en nieuwtestamentische voorstellingen op de Kraak in Oosterend uit 1554.⁴⁴ Traditionele typologische combinaties ontbreken daarin grotendeels en er wordt duidelijk de nadruk gelegd op de directe relatie tussen God en de mens. Ook bij de talrijke prenten met oudtestamentische gebeurtenissen naar ontwerp van Maarten van Heemskerck, die

vanaf ca. 1548 verschijnen, ontbreekt de traditionele typologische context. De bijbelverhalen fungeren in verschillende gevallen als een zedenles voor het dagelijkse leven.⁴⁵ In dit verband is het niet zo verbazingwekkend dat in het geval van deze laatste *Biblia pauperum*-uitgave, die nog sterk met de middeleeuwse traditie is verbonden, de oudtestamentische scènes in later tijd uit hun oorspronkelijke typologische context werden geknipt en als losse bijbelillustraties werden bewaard.

Noten

¹ De negen driedelige fragmenten met afdrukken uit de *Kleine Passie* worden bewaard onder Jacob Cornelisz., inv.nrs. BI 6314-15. De kleinere fragmenten met de houtsneden toegeschreven aan Lucas van Leyden onder diens naam, inv.nrs. BI 6237-48. Slechts één blad heeft een watermerk, blad G-boven (afb. 23): een hand met een ster.

² Zie Paul Wescher, 'Eine unbeschriebene Holzschnittfolge des Lucas van Leyden', *Pantheon* 4 (1929), pp. 421-23; K. Steinbart, *Das Holzschnittwerk des Jakob Cornelisz. von Amsterdam*, Burg b. Magdeburg 1937, nrs. 59, 74, 79, 80, 84, 85, 88, 94, 95; J. P. Filedt Kok, cat. tent. *Lucas van Leyden-grafiek*, Amsterdam (Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum) 1978, p. 106, noot 162; E. S. Jacobowitz en S. Stepanek, cat. tent. *The prints of Lucas van Leyden and his contemporaries*. Washington (National Gallery of Art) en Boston (Museum of Fine Arts) 1983, nr. 83-84.

³ Dr. C. von Heusinger, conservator in het Herzog Anton Ulrich-Museum te Brunswick, wees mij in 1982 op het bestaan van de fragmenten en verschafte mij foto's daarvan; enkele bladen werden in mei-juni 1982 tentoongesteld onder de titel *Unica der Renaissance-Graphik*, in de *Studienraum des Kupferstichkabinetts* van het Brunswickse museum en vermeld in de kleine catalogus die daarbij verscheen. De groep wordt vermeld door Stephanie Stepanak in de cat. tent. Washington-Boston 1983, *op.cit.* (noot 2), p. 216, noot 6. Ik dank hierbij dr. C. von Heusinger en dr. R. Klessmann, directeur van het Herzog Anton Ulrich-Museum, hartelijk voor hun aanmoediging en toestemming om dit materiaal te publiceren. Veel dank komt toe aan Martin Royalton Kisch voor zijn zoekwerk naar de in het British Museum aanwezige

fragmenten en aan Hans Buijs en Marjan Bisanz-Prakken voor hun naspeuringen in resp. de Bibliothèque Nationale in Parijs en de Albertina in Wenen; eveneens gaat mijn dank uit naar Stephanie Stepanek (Boston), Timothy Husband (New York), prof. Ilja M. Veldman, prof. J. Bruyn en Helen Mares-Schretlen voor hun stimulerende hulp en commentaar. De realisatie van de fotografische reconstructie van de reeks (afb. 3, 17-28) is te danken aan de Fotodienst van het Rijksmuseum, in het bijzonder H. Bekker, en het restauratieatelier van het Rijksprentenkabinet, in het bijzonder H. Dolmans.

⁴ Zie voor de meest recente literatuur, J. P. Filedt Kok, cat. tent. 's *Levens Felheid - de Meester van het Amsterdamse Kabinet of de Hausbuch-meester*, Amsterdam (Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum) en Maarssen 1985, nr. 142.

⁵ Een algemeen overzicht geeft Horst Appuhn en Christian von Heusinger, *Riesenholschnitte und Papiertapeten der Renaissance*, Unterschneidheim 1976.

⁶ *Ibidem*, pp. 55-63, voor afbeeldingen en verdere literatuur.

⁷ *Ibidem*, pp. 78-86.

⁸ *Ibidem*, pp. 26-34.

⁹ Zie cat. tent. *Lucas van Leyden* 1978, *op.cit.* (noot 2), pp. 96-98, 142-43, 166.

¹⁰ Zie cat. tent. *Kunst voor de beeldenstorm*, Amsterdam (Rijksmuseum) 1986, pp. 269-81.

¹¹ Prosper Verheyden, 'De grenzen der loopbaan van Doen Pietersz. (1516-1636)', *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* 4 (1906), pp. 216-17.

¹² Zie over Doen Pietersz. en zijn uitgaven: E. W. Moes, *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw*, Amsterdam 1900, I, pp. 35-89; voor een recent compleet overzicht van de bewaarde publicaties in zijn fonds, W. Nijhoff en M. E. Kronenberg, *Nederlandse bibliographie van 1500 tot 1540*, 's-Gravenhage 1923-61, 3 dln., III, 3, pp. 136-38.

¹³ Zie J. F. M. Sterck, *Onder Amsterdamsche humanisten*, Hilversum-Amsterdam 1934, pp. 39-46.

¹⁴ Zie Steinbart 1937, *op.cit.* (noot 2), nrs. 34-57, t. IX-XI en W. Nijhoff, *Nederlandse houtsneden 1500-1550*, Den Haag 1933-39, 3 dln., pl. 225-27, 297-301.

¹⁵ Zie cat. tent. *Lucas van Leyden* 1983, *op.cit.* (noot 2), nr. 108 en cat. tent. *Beeldenstorm* 1986, *op.cit.* (noot 10), nr. 40.

¹⁶ Zie cat. tent. *Lucas van Leyden* 1978, *op.cit.*

(noot 2), p. 93-94, cat. tent. *Lucas van Leyden* 1983, *op.cit.* (noot 2), nrs. 59-66.

¹⁷ Steinbart 1937, *op.cit.* (noot 2), nrs. 1-7, pp. 11-23; een tot dusverre onbekende complete afdruk van blad 5 (St. 5) bevindt zich in het Kunstmuseum te Düsseldorf (inv.nr. FP 14832).

¹⁸ Zie Sterck, *op.cit.* (noot 13).

¹⁹ Over de *Biblia pauperum* bestaat een uitvoerige literatuur: zie hierover samenvattend: O. Schmidt (ed.), *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, Stuttgart 1937-..., dl. 1, K. 1071-1084 en E. Kirschbaum (ed.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Rome etc. 1968-76, dl. 1, K. 293-98. Fundamenteel is Hendrik Cornell, *Biblia pauperum*, Stockholm 1925; van de vele facsimile-uitgaven van vijftiende-eeuwse Nederlandse blokboekuitgaven is het meest recent, Avril Henry, *BIBLIA PAUPERUM - a facsimile and edition*, Ithaca, New York 1987, voorzien van een uitvoerige inleiding, een vertaling en toelichting.

²⁰ Bij de *Bespotting van Christus* (St. 24), die in de *Biblia pauperum* niet voorkomt, zijn dezelfde typologische oudtestamentische scènes gebruikt als in de blokboekversie bij de *Doornenkroning: De naaktheid van Noach door zijn zonen bespot* (Gen. 9:22-23) en *Kinderen bespotten de profeet Elisa* (2 Kon. 2:22-23). Zie voor de typologische combinaties bij de *doornenkroning*, *De geseling* en *De ecce homo* in de *Ronde Passie* noot 20-21. Bij *Het verraad van Christus door Judas* (St. 22), is in plaats van *Joab doodt Abner* (2 Sam. 3:26-27) in de *Biblia pauperum*, *Joab doodt Amasa* (2 Sam. 20:9-10) afgebeeld; bij *De beweging* (St. 30) is, in plaats van *Jozef in de put neergelaten* (Gen. 37:18-24), *De begrafenis van Saul* (1 Kon. 31:12) afgebeeld. Zie voor een overzicht van de gebruikte prefiguraties, Steinbart 1937, *op.cit.* (noot 2), bij nrs. 20 t/m 31 en in dit artikel afb. 17-28: blad D-onder, blad E-onder, blad F-onder, blad G-boven, blad H-boven, blad I-boven, blad K-boven, blad L-boven, blad M-boven, blad G-onder, blad H-onder, blad I-onder.

²¹ Zie Paul Heitz en W. L. Schreiber, *Biblia Pauperum nach dem einzigen Exemplare in 50 Darstellungen in der Bibliothéque Nationale*, Straatsburg 1903: bij *De bespotting van Christus* (pl. 27) en *De doornenkroning* (pl. 29) zijn dezelfde typologische combinaties gebruikt als bij de *Passie-scènes* in de derde uitgave van de *Ronde Passie*; bij *De geseling* (pl. 28) is net zoals bij Jacob Cornelisz. *Job door Satan geslagen* (St. 25r) afgebeeld. Bij *Christus voor Pilatus* (pl. 30)

zijn dezelfde typologieën gebruikt als Jacob Cornelisz. voor *De Ecce Homo* (St. 27): *Isabel bedreigt Elias met de dood* (St. 27 l) en *Babyloniërs eisen Daniels dood* (St. 27 r) (zie Kirschbaum, *op.cit.* (noot 19), I, k. 561).

Zie tevens Ernst Kloss, *Speculum Humanae Salvationis - Ein niederländisches Blockbuch*, München 1925, bij *De geseling* (pl. 44) is eveneens *Job door Satan geslagen* (pl. 45) afgebeeld, en bij *De doornenkroning* (pl. 46), *Apeme neemt Darius de kroon af en Semei werpt David met stenen* (pl. 47) (zie Kirschbaum, *op.cit.* (noot 19), I, k. 515, zie ook noot 20).

²² Zoals Steinbart 1937, *op.cit.* (noot 2), p. 54, reeds opmerkte zijn de onderschriften bij de prefiguraties van *De doornenkroning* (St. 26) niet juist; afgebeeld zijn duidelijk: *Semei werpt David met stenen* (2 Sam. 16:6) en *Apeme neemt Darius de kroon af* (3 Esdras 4:30), terwijl het volgens de bijschriften om resp. *David op de vlucht voor Absalom* (2 Sam. 15:14) en *Salomo door zijn moeder gekroond* (Hooglied 3:11) zou moeten gaan. Bij de afbeeldingen van deze scènes is Jacob Cornelisz. naar alle waarschijnlijkheid uitgegaan van de houtsnedden in het *Speculum Humanae Salvationis* (zie noot 21), pl. 46-47.

²³ Zie Steinbart 1937, *op.cit.* (noot 2), p. 41, 53; zie ook cat. tent. *Lucas van Leyden* 1983, *op.cit.* (noot 2), p. 216-17, noot 7.

²⁴ Zie Steinbart 1937, *op.cit.* (noot 2), nr. 120, pp. 107-08.

²⁵ Zie H. Poelman, 'Eenige bijzonderheden aangaande het werk van den Amsterdamschen boekdrukker Doen Pieterz.', *Het Boek* 1 (1912), pp. 123-27; Steinbart 1937, *op.cit.* (noot 2), pp. 80-107; zie ook cat. tent. *Lucas van Leyden* 1983, *op.cit.* (noot 2), nr. 113.

²⁶ E. W. Moes, 'De Stomme Passie van Jacob Cornelisz.', *Oud-Holland* 19 (1901), pp. 129-133; Steinbart 1937, *op.cit.* (noot 2), pp. 83-84; cat. tent. *Lucas van Leyden* 1983, *op.cit.* (noot 3), nr. 82. Deze uitgave, die gewoonlijk ca. 1523 (soms zelfs in 1521) gedateerd wordt, moet zeker na september 1526 zijn verschenen, de datum die de uitgave van het *Nieuwe Testament* (N.K. 387) draagt, waarvoor hetzelfde ornamentale houtblok als titelpagina is gebruikt; bij de *Stomme Passie* laat dit houtblok beschadigingen zien die op een latere datering wijzen.

²⁷ Zie Poelman 1912, *op.cit.* (noot 25); Sterck 1934, *op.cit.* (noot 13), pp. 33-34; Steinbart 1937, *op.cit.* (noot 2), pp. 81-82, 131.

²⁸ Zie over de samenstelling van de tekst van de *Passio Domini* de correspondentie van Alardus

met Syrenius (december 1522 uit Leuven), zie Sterck 1934, *op.cit.* (noot 13), pp. 36–38.

²⁹ Zie Steinbart 1937, *op.cit.* (noot 2), pp. 82–85; cat. tent. *Lucas van Leyden* 1978, *op.cit.* (noot 2), p. 92; cat. tent. *Lucas van Leyden* 1983, *op.cit.* (noot 2), nr. 82.

³⁰ Nijhoff 1933-39, *op.cit.* (noot 12) pl. 103–109 (Coburg compleet, Amsterdam: blad D t/m G); cat. tent. *Lucas van Leyden* 1978, *op.cit.* (noot 2), pp. 92–94; cat. tent. *Lucas van Leyden* 1983, *op.cit.* (noot 2), nr. 92–93.

³¹ Steinbart 1937, *op.cit.* (noot 2), nr. 119b, t. XIX; Cat. tent. *Lucas van Leyden* 1978, *op.cit.* (noot 2), p. 93, nr. 147; in Londen (British Museum, onder Jacob Cornelisz.) bevindt zich in dezelfde omlijsting, waarvan alleen het midden en het rechterdeel bewaard is: in het midden *De presentatie in de tempel* van Jacob Cornelisz. (St. 61) en rechts *De wet van de presentatie* van Lucas van Leyden (w.6?) (vgl. afb. 20).

³² Steinbart 1937, *op.cit.* (noot 2), vermeldt deze bij St. 59, 79, 80, 84, 85, 88, 94, 95, 96; daarnaast vermeldt hij ook twee fragmenten in andere verzamelingen bij St. 74 in Parijs (Bibliothèque Nationale, Ec 6e rés.: blad C-onder (afb. 19), met Latijnse tekst) en bij St. 95 een exemplaar van blad K-boven (afb. 26), met Nederlandse tekst in Wenen, Albertina.

³³ Zie Avril Henry 1987, *op.cit.* (noot 19).

³⁴ Blijkens de nummering met Wescher-nrs. van de houtsneden uit de *Biblia pauperum* in Amsterdam en Londen is het niet altijd duidelijk welke prenten Wescher met de door hem gegeven titels bedoelde; daarom is afgezien van de mogelijkheid om hier een gecorrigeerde Wescher-lijst te geven. Bij w. 3, *Isaak en Rebekka voor Abimelech* (?) is het onduidelijk welke houtsnede hij bedoelt; ook bij w. 6, *Inzetting van het reinigingsoffer*, is het de vraag of het om de voorstelling van de *Wet van de presentatie* (Exodes 34:19–20), blad D-boven-1 (afb. 20) gaat of om één van de Tempelreinigingen beschreven in Maccabeeërs, blad C-onder 1 en r (afb. 19). Zie verder inleiding bij afb. 17–28.

³⁵ Zie cat. tent. *Lucas van Leyden* 1978, *op.cit.* (noot 2), p. 106, noot 162.

³⁶ Dit sterke verkort en de brede figuurtypen vindt men ook terug op tekeningen en glasruitjes van de Meester van de Wonderen der Apostelen, soms geïdentificeerd met Aertgen van Leyden, zie cat. tent. *Beeldenstorm* 1986, *op.cit.* (noot 9), nrs. 54–57.

³⁷ Deze verbinding met het late werk van Lucas wordt voor het eerst vermeld in cat. tent. *Lucas van Leyden* 1983, *op.cit.* (noot 1), p. 216; voor het schilderij uit 1531 in Leningrad, zie cat. tent. *Beeldenstorm* 1986, *op.cit.* (noot 10), nr. 38.

³⁸ Cat. tent. *Beeldenstorm* 1986, *op.cit.* (noot 10), nr. 40.

³⁹ Nijhoff-Kronenberg, *op.cit.* (noot 12), nr. 390.

⁴⁰ Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage, 227 G 7; afbeelding in W. Nijhoff, *L'Art Typographique dans les Pays-Bas pendant les années 1500 à 1540*, 3 dln., La Haye 1926–1935, pl. Amsterdam-Doen Pieterszoon, XII, 63.

⁴¹ De meeste overeenkomstige blokken in de Biblia zijn sterker versleten in de *Sibyllen*-serie (blad B, *Geboorte* (St. 59), blad E, *De Bespotting* (St. 88) en *De Geseling* (St. 94)). Merkwaardig genoeg lijkt evenwel het houtblok van *De Doornenkroning* (St. 95) in deze serie (blad F) van een betere kwaliteit dan in de *Biblia*.

⁴² Moeilijk te dateren zijn de devotionele gravures van de Monogrammist S: naast twee directe copieën van de typologische derde editie van de *Ronde Passie* van Jacob Cornelisz. (Hollstein XIII, p. 145, nr. 183 naar St. 26; p. 149, nr. 191, naar St. 27), is er van hem een omvangrijke typologische Passiereeks (Hollstein XIII, pp. 131–33, nrs. 127 t/m 145, ca. 16 × 11,7 cm), die eveneens grotendeels op de derde editie van de *Ronde Passie* is gebaseerd, met daarnaast een aantal daarin niet voorkomende Passie-scènes, met bijbehorende oudtestamentische typologische scènes.

⁴³ Timothy Husband gaat in een te publiceren artikel, 'SALVE, MI FRATER: Early *Exempla* Iconography', op deze vragen in. Zie voor typologische voorstellingen in het werk van Dirck Vellert, een serie tekeningen uit 1523 en de decoratie van King's College Chapel, Cambridge, Ellen Konowitz, 'The glass designer Dierick Vellert' in cat. tent. *Northern renaissance stained glass*, Worcester, Mass. (Iris and B. Gerald Cantor Art Gallery) 1987, pp. 22–29.

⁴⁴ Hessel Miedema, 'De bijbelse ikonografie van twee monumenten: de «Kraak» te Oosterend (Fr.), en het grafmonument van Edo Wiemken te Jever', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 77(1978), pp. 61–88; zie ook David Freedberg in cat. tent. *Beeldenstorm* 1986, *op.cit.* (noot 10), pp. 56–59.

⁴⁵ Zie Ilja M. Veldman, ondermeer in 'Maarten van Heemskercks visie op het geloof', *Bulletin van het Rijksmuseum* 35 (1987), pp. 193–210.